

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ
BILIMLENDIRIW WA`ZIRLIGI
A`JINIYaZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

**Qaraqalpaq fol`klori boyinsha
LEKTsIYa TEKSTLERI**

Du`zgen: prof. Ken`esbay Allambergenov

NO`KIS-2012

TEMA` Fol`klor haqqinda uliwma tu`sinik

Jobasi`

1. Qaraqalpaq xalqinin` fol`klori ha`m onin` xarakterli belgileri
2. Fol`klor ha`m tariyx, xaliq filosofiyasi, fol`klor ha`m pedagogika, xaliq do`retpelerinin` a`debiyat penen baylanisi.
3. Fol`klordin` taraliwi ha`m atqariliwi
4. Fol`klorg`a ta`n syujet, obraz, til.

Paydalanilg`an a`debiyatlar`

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i. No`kis. 1977-jil 93-94-b.
2. Sag`iytov I. «a`debiyat ha`m fol`klor», No`kis, , 1983 11-14-b.
3. Sag`iytov I. «Qaraqalpaq xalqinin` qaharmanliq eposi». No`kis, 1963. 260-265-.
4. Sag`iytov I., Tajimuratov a`. «Qaraqalpaq fol`klori» No`kis 1979. 5-7-b. 323-235-b.
5. Maqsetov Q. «Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri». No`kis, 1996, t-u-b. 317-320-b.

1. Qaraqalpaq xalqinin` fol`klori ha`m onin` xarakterli belgileri

Fol`klor degen atamanin` o`zi xaliqtin` ko`rkem do`retpesi degen tu`sinikti an`latip, onin` xaliqlig`inin` belgisin ko`rsetip turadi. Bul ilim payda bolmastan aldin erte da`wirlerde bizin` xalqimiz yag`niy qaraqalpaq xalqi o`zinin` awizeki do`retpeleri esaplang`an da`stanlarina, qissa-erteklerine, naqil-maqallarina, jumbaqlarina, qosiqlarina, aytislarina, an`iz-a`psanalarina iye bolg`an.

Qaraqalpaq xalqinda awizeki do`retpelerden basqa jazba esteliklerde payda boldi.

Fol`klorliq do`retpeler sonin` ishinde qaraqalpaq fol`klori jazba a`debiyat penen salistirg`anda o`zine ta`n o`zgeshelikler menen ayrilip turadi. Ma`selen, fol`klorg`a ta`n en` tiykarg`i o`zgesheliklerdin` biri-bul fol`tklorliq shig`armalardin` ko`pshilik jag`dayda awizsha do`retilip, awizsha atqariliwi ha`m xaliq arasinda awizsha taraliwi bolip tabiladi.

Ayirim waqitlari fol`klorliq do`retpeler jazba tu`rde de tarqaliwi mu`mkin. Bug`an misal retinde ko`binese liro-epikaliq da`stanlar « G`a`rip-ashiq», «Sayatxan-hamra», «Yusip-Zliyx» h.t.b. aytip o`tiwimizge boladi.

Biz ko`binese fol`klorliq do`retpelerdi ja`ma`a`t ta`repinen do`retilgen, atadan balag`a miyras bolg`an awizdan-awizg`a o`tiwshi shig`armalar dep tu`sinemiz. Biraq bazi bir paytlari bul qandayda bir avtor ta`repinen do`retilgen, xaliq awizeki do`retpesine aylanip ketiwi de mu`mkin. Qaraqalpaq fol`klorliq shig`armalarinan joqarida aytip o`tkenimizdey a`jiniyaz, Berdaq, Jan`abay shayirlardin` shig`armalarinin` ayirim variantlarin usharatmiz. Misali, «Bozataw», «Aqsu`n`gu`l», «Bolmasa» h.t.b. qosiqlari.

Fol`klorg`a ta`n ja`ne bir ayriqshaliq belgi-awizeki do`retpelerdin` ko`p variantlilik`i. Buni qaraqalpaq da`stanlarinan ayqin sezemiz.

Folklor doretplerinin xar kaysisinin oz atkariushilari boladi. Misali , dastanlardı baksılar , jiraular aytadi, kissaxanlar okiydi. Ertekti ertekshiler, nakildi nakilshilar, kosikti kosikshilar, aytisti shayirlar-juuabiylar atkaradi, aytimlardin oz atkariushilari porxanlar, duuaxanlar, tauipler atkaratugin bolgan.

Dastanlar, kosiklar ogada bay xalik namalari tiykarında kobiz, duutar jardeminde atkariladi. Fol`klordin baska janrlarinin xar kaysisinin aytiliü , atkariliu usillari , dasturleri bar. Bulardin xammesi fol`klordi adebiyattan ayirip turadi.

Bizin xalkimiz arasinda aytilip jurgen xalik kosiklari , dastanlari alpis beske jakin baksi namalari xam kiriktan aslam jirau namalari menen atkariladi Usinday bir-birin takrarlamaytugin xalik namalari oz atlari menen ataladi. Maselen, Siyperde, Karajorga, Dembermes, Adinnan, Bozatau, Muxalles, Ala kayis, Ariuxan, bes perde, jeti asirim, aygalay, Dagalinnen, Daglari, Dardinnen, Ilme Sultan, Nar iydirgen, Saykali nalish, Tarlan, Yagli baxar, Teke nalish , Yara yandim, Kara dali, Xosh ades, x.t.b degen belgili xalik baksi namalari namalari menen birge , «Ayga shap», «At shabar», «Bara kel», «Jark eter», «Jortiuli» , «Ziban», «Koz aydin» «Miyani kol», « «Nogayli», «Uzin bel» «Saykal», «Yabbar», «Sibay» , «Tolgau» x.t.b jirau namalari bar Adebiy shigarmalar bir varianta bolsa fol`klor shigarmalari bir neshe varianta ushirasadi. Auiz eki doretplerdin kop variantlilik xam versiya, kop katlamlilik kubilisi xam sinkretizm kubilislari da fol`klordin ozine tan ayiriksha ozgesheliklerinin biri bolip esaplanadi.

Fol`klor adebiyattan gore xaliktin urip-adet, dasturlerine , uliuma etnografiyasi menen tigiz baylanisli bolip keledi.

Xar bir millet, xalik yaki etnikalik toparlarga tan bolgan urip adet, dasturler, jamiyetlik turmisi, diniy tusinikleri, dun`ya tanimi , til ayirmashiliklari fol`klor doretpelerinde aykin korinedi.

Orta Aziya xaliklari ozine tan etnikalik xarakterge iye ayirmashiliklari bar. Xar bir xaliktin erte dauirden milliy urip –adet dasturlerine , dun`ya tanimina , til ozgesheliklerine karay auiz adebiyati kaliplesken. Maselen «Koblan», «Alpamis», «Edige» x.t.b. dastanlar turkiy tilles xaliklardin kopshiliginde derlik bar. Bul dastanlardin milliy versiyalarin salistirip karaganimizda xar bir xaliktin miyrasi sol xaliktin ruuxin, psixologiyasin, salt-dasturlerin, urip-adetlerin oz boyina jamlegenliginin guuasi bolamiz.

Fol`klorda xalik tariyxin ozinshe tusindiriw filosofiyalik oylardi ozinshe juumaklastiriu, pedagogikalik printsiplerdi ozinshe bayanlau bar

Fol`klor ha`m tariyx, xaliq filosofiyasi, fol`klor ha`m pedagogika, xaliq do`retpelerinin` a`debiyat penen baylanisi.

Qaraqalpaq fol`klori bir a`sirdin` g`ana jemisi emes, al onin` pu`tkil tariyx menen birge jasap, awizdan-awiza, atadan balag`a o`tip, miyras bolip kiyatirg`an do`retpeler.

Fol`klordin` o`zi birden ha`m bir waqitta payda bolmay, folklordin` tuwiliwi ha`m o`sip rawajlaniwi ha`r bir xaliqtin` o`miri, basip o`tken turmis jollari menen baylanisli halda do`reydi.

Fol`klor a`debiyattan go`re xaliqtin` u`rp-a`det da`stu`rlerine, uliwma etnografiyasi menen tig`iz baylanisip keledi. Sonin` menen birge bunda xaliq tariyxin o`zinshe tu`sindiriw, filosofiyaliq oylardi o`zinshe juwmaqlastiriw, pedagogikalik printsiplerdi o`zinshe bayanlaw bar.

Qaraqalpaq fol`klorinin` tu`p sag`asi erterekten baslanadi. Buni biz fol`klorliq do`retpelerdi oqip otirip an`laymiz.

Qaraqalpaq xalqinin` awizeki poetikalik do`retpesi bay xaliq ekenligin belgili qazaq ilimpazi Sh.wa`liyxanovtin` «Qaraqalpaqlar sahradag`i birinshi shayirlar ha`m qosiqshilar bolip esaplanadi» degen so`zlerinen bilemiz.

Xaliq awizeki do`retpeleri xaliq tariyx menen tutas bolip, bul shig`armalarda xaliqliq ruwxı, tu`sinigi, u`rp-a`detleri, minez-qulqi, turmis tirishiliginin` ko`rinisleri beriledi. Olar xaliqtin` o`tkendegi tariyxin, etnografiyasın u`yreniw ushin da artiqmash bahali material ha`m ruwxıy g`a`ziynelerdin` biri.

Fol`klordin` filosofiyaliq ta`repine na`zer awdarg`animizda, ha`r bir fol`klorliq do`retpeler tenen filosofiyaliq ug`imdi bildiredi. Awizdan-awizg`a o`tip ju`rgen shig`armalarg`a xaliq o`zinin` u`lesin qosadi. Ma`selen, bir ertekti esitken adam ekinshi birewge bir qansha o`zgerisler menen aytip jetkeriwi mu`mkin. ha`r bir fol`klorliq shig`armalarg`a bir neshshe adamlardin` oy-pikirlerin qosiwları bilinbegen halda qosilip fol`klorliq ko`rkem do`retpeler payda boladi. Son`in ala bul do`retpeler xaliq ta`repinen ko`p tilge alinip, pisip jetilisip bara beredi.

Qaysi awizeki do`retpeni alip qarasaqta, ol jaqsiliq penen tamamlanadi. Ma`selen` ertek, da`stanlar. ha`mme waqıt jaqsiliqqa umtiliw, baxitli jasawdi murat-maqsetine jetiwdi a`rman etiw bul xaliqtin` ko`p a`sirlik arziw a`rmanları, o`tinishtilekleri.

Fol`klor xam xalik pedagogikasi

Fol`klorliq do`retpelerde xaliq pedagogikasi tiykarǵı orindi iyelep, ha`r bir fol`klorliq shig`armalar adamlardin` ta`lim-ta`rbiyalıq quralı ekenliginin` gu`wasi bolamiz. Misali` da`stan, erteklerdin` mazmunı, adamdı iplas islerden awlaq tutup jaqsiliqqa umtildirsa, jaqsı insaniylik pa`ziyletlerdi qa`liplestirse, balalar qosıqlarinin` ta`lim-ta`rbiyalıq a`hmiyeti o`z aldına bir du`nya. Jan`iltpashlar bolsa balalardin` tilin u`yretiwge jaqsı ta`rbiyalıq qural bola aladi. Turmis salt da`stu`rlerimiz bolg`an betashar iyilip tu`sken kelinge aqıl-na`siyat beriw menen birge alıs-jaqın ag`ayınların, eli-xalqın, awıl-aymag`ın tanistiriwda u`lken xaliq pedagogikasinin` misali. Ma`selen`

Eki jaqsı bas qossa,
Birin-biri qıymaydı
Eki jaman bas qossa,
Bir elatqa siymaydı
a`depli bol, kelinshek.

Bul qatarlar tek taza kelinshekke emes al pu`tkil xaliqqa, xaliqtin` bolajaq kelin-ku`yewlerine, perzentlerine aytilg`an aqıl bolip, bul arqalı adamlardı tatiwliqqa, dosliqqa, awızbirshilikke shaqıradi.

Fol`klor xalik pedagogikasinin` negizgi.

Xalkimizdin` jas auladı tarbiyaladıǵı danishpalik oyları xam ameliy tajriybeleri onın auız eki doretpelerinde :dastanlarda, nakail-makallarda, erteklerde, kosiklarda jumbak, janiltpashlarda anız-angime, apsanalarda , ushırma sozlerinde saulelengen.

Xar bir Jana aulad ozinen ulken auladtin orin basiu menen onin turmis tajriybelerin , doretken materiallik xam ruuxiy bayliklarin uyrenip aladi, oz naubetine olardi jane de alga karap rauajlandiradi.

Adamzat jamiyetinin belgili bir rauajlanu dauirinde etnikalik toparlar, uriular xam kauimlerden birigiui negizinde xaliklar, onin jaslardi turmiska tarbiyaladagi ameliy tajriybesi –xalik pedagogikasi payda boldi. Xaliklardin turmislik bilimi xam ameliy talim-tarbiyalik tajriybelerinin durdanasi bolgan miyraslar tiykarinda xalik pedagogikasi payda boldi.

Xalik pedagogikasi ilimiy pedagogika payda bolganga shekem jas auladt tarbiyalada birden-bir tarbiya mektebi xizmetin atkardi.

Xaliklar tiykarinda milletler payda boldi. Milletlerde jaslardi uliuma insaniy xam milliy kadriyatlar ruuxinda tarbiyalada ozgeshe tajriybeler toplandi- ol milliy tarbiya dep ataladi.

Milliy tarbiya , milliy tarbiyanin makseti jonindegi en daslapki oylar xalik pedagogikasinin tiykargi derekleri esaplangan xalik auiz eki doretpelerinde bayan etilgen. Xalik doretpelerinin negizgi turleri dastanlar menen erteklerde, apsanalar menen nakil-makallarda, unamli kaxarmanlar xaliktin , uatannin shin azamati darejesine koteriledi. Olar akil parasatli, adamgershilikli, xujdanli, tapkir, ras sozli, ukipli, miynet suygish, miyrim shapaatli, miyrimli, kayir sakauatli, kiyinshiliklardan korikpaytugin mart etip korsetiledi.

Tuugan jerin , xalkin dushpannan korgaytugin batir, ata-anasi xam tuugan tuuiskanlarina gamxor, adamlarga mexriban, gozzal muxabbatka opadar, suykisline sadik , sozi menen isi bir uadesine berik insan, ardakli ake, mexriban anna, xadal perzent sipatinda tariplenedi. Maselen «Kirik kiz» dastaninda Gulayim obrazi uatan , xalik azamatinin biyik shini, «Alpamis» dastanindagi Gulpashin obrazi adep ikramlilik penen gozzalliktin gultaji , «Koblan» dastinindagi Koblan obrazi martlik penen batirliktin ajayip ulgisi etip korsetiledi.

Nakil –makallar jetik, adep ikramli insandi kemalga keltiride kollanilatugin tarbiya kurallarinin biri.

Olarda jaksilik penen jamanlik, dos penen dushpan, ashshi menen dushshi, xadal menen xaram, sanalik penen sadalik x.t.b. tolip atirgan turmis uakiyalari salistirmali suuretlenedi. En aldi menen adamlardagi ayirim adamgershilik kasiyetleri, tuuilgan jeri ushin xizmet etiu, doska sadiklik, adeplilik, ata-ana, jas ulkendi siylau x.t.b nasiyat etip beriledi. Maselen ; «At toninnan ayrilsan da adamgershilikten ayrilma», «Atana ne kilsan aldina sol keledi», «Jasi ulkendi siylagannin ozi siyli boladi», «maldi tapkanga baktir, otindi shapkanga jaktir», «Miynettin kozin tapkan baxittin ozin tabadi» «Zulimlik esikten kirse, insap tunlikten shigadi», «Taudi tasti jel buzar , adamzatti soz buzar»xt.b

Milliy tarbiya bir neshe kuramali bolimlerden turadi ; akil tarbiyasi, adep-ikramlik tarbiya, miynet, dene, estetikalik, ekonomikalik , askeriy , ekologiyalik , xukikiy tarbiya diniy tarbi x.t.b. Tarbiyanin xar bir kuramali bolimlerin amelge siriuda xalik auiz eki miyraslari birden bir tarbiya kurali bolip xizmet atkaradi.

Tarbiyanin barlik turlerin amelge asiriuda nakil makallardin ozi bir dun`ya. Maselen akil tarbiyasinin insan omirinde kanshelli aximiyetke iye ekenligi joninde dana xalkimizdi minaday nakillar aytiladi:

«Bilek surindirmegendi bilim surindirer», dep bilimnin kudiretli kushin, «Bilimli elge nur jauar» dep bilim xaliktin abadan turmisi menen Adam balasi baxtinin gilti ekenligin tusindirip «Asik oynagan azar, top oynagan tozar, xammesinen kop okip bilim algan ozar» dep nasiyat etip jaslardi bilim aliuga jollagan.

Akil tarbiyasin beriude balalar kosigi xam oyinlarinin da axmiyeti ulli.Oyin balalardin uaktin otkeriu ushin ermek gana emes, al olardi tarbiyaladagi birden bir kural bolip esaplanadi. Bunda balalardi akil sanasin rauajlandiriu, tapkirlikka uyretiu, salistirip suuretledi kaliplestiriu kubilislari ushirasadi. Maselen «jasirinbak» oyini.

Jasirinbak oyini ertedegi kauimlerden uris xar kiyli topilislar kop bolip turgan dauirlerde jau tosattan kelip kalganda dushpannan geyde Adam taba almaytugin panaga, elespesiz oringa jasiriniuga tuura kelgen. Bul jan saklaudin tiri kaliudin birden bir joli edi. Usi sebepli erte zamanlarda tek eresek adamlar emesal balalarga da sheberlik penen jasirna biliudi uyretiu arnauili turde alip barilgan. Xazirgi jasirinbak oyininin kelip shigiui usinday tiykarlarga iye.

«jasirinbak» oyinin 6-10 jastagi ul balalar menen kizlar da oynagan. Bul oyindi amelge asiriu ushin toparlarga bolinip, yamasa kuriniushi adamdi aniklau ushin «Auelemen, duuelemen» kosiginan paydalanilgan.

Kuringan bala jasiriniushilar jasirinip bolgansha sanap turgan .

Jasirinbak oyininda balalardin anlau , serleu , sanau konlikpeleri rauajlanadi. Asirese askeriy taktikalik manizi bar bolgan dushpannan jasiriniu sheberligin, abstrakt oylau ukipliliklarin jetilistirip, elementar askeriy bilimlerin de kaliplestiredi.

Bul oyin balalardi dene shiniktirui menen sheklenip kalmay , al akil, bilim tusinikleri xam turmislik tajriybelerdi jetilistiride de ulken aximiyetke iye.

Ata-babalarimiz balalardi jaslayinan kindik kanni tamgan Anna uatanin suyiuge, tuugan jerin kasterleuge, xalikka xadal xizmet etiuge anna-anani, jasi ulkenlerdi xurmet etiuge, jasi kishilerge gamxor boliuga

tarbiyalagan. Nakil makallarda «Er kadirin el biler», «Er jigit eli ushin tuuiladi, eli ushin oledi» «Baska elde sultan bolgansha oz elinde ultan bol» dep nasiyat etken.

Ertekler jaslardi akiliy, adep-ikramlilik, estetikalik, fizikalik jaktan tarbiyalauda roli kushli.

Xalik pedagogikasinda salem beriu adeplilik belgisi retinde karaladi. Erteklerde «Salem bermegeninde seni jep koyar edim»-deydi mastan kempir. Bunda xalik jauizlikтин salemlesiu aldinda azzi ekenligin tusindiriuge xareket etken.

Erteklerde miynet tarbiyasi jokari shinga koteriledi. Adam oz miyneti menen gana jaksi turmiska erisedi, oylagan makset muradina jetip armanlari iske asadi dep tusindiredi. Maselen, «Ush agayinli jigit» ertegind garri tilinen ush balasina karap: «Men barxa tura beremen be , bir kuni bolmasa bir kuni olip ketemen, atanin jiynagan dun`yasi balaga mulk bolmaydi , ozlerin manlay terletip , miynet etip, dun`ya, mal tabin» degen nasiyat beriledi. Bul ertek arkali xar bir perzent atadan kalgan dun`ya mulkke arka suyep kun koremen dep oylamay, ozleri dun`ya tabiui kerekligin, xadal miynet gana insandi baxitka eristiretuginin tsinedi.

Uliuma alganda , xalik pedagogikasinin tiykargi derekleri esaplangan xalik auiz eki doretpeleri jas auladka mina adamgershilik kasiyetlerdi sindiredi: insaniylik, sabirlilik, ar-namis, ken peyillik, bir sozlilik, sakiylik, doslik x.t.b jokari adamgershilik paziyletlerdi sonin menen birge milliy garezsizlik sana sezimdi, Uatandi suyiudi, ozligin uyreniudi, ozligin kadirleu xam oni maktanish etiudi uyretedi.

Fol`klordin estetika ilimi menen baylanisi

«Estetika» grek sozi bolip bizinshe seziu, sezim manilerin anlatadi.

Ata-babalarimiz ayyemnen gozzallik shaydasi bolip usi gozzallikka kumar bolip jasadi xam miynet etti.

Jamiyet turmisi , miynet , minez-kulik suliuligi, tabiyat gozzalligi, saz saubet, kosik, korkem oner xalkimizga zor shadlik, ayiriksha lazzet, kush kuuat beredi, miynetine kut bereket daritti, kaygisin umittirdi, kiyinshiliklarin jenilletti, keuilsiz mauritlerin azaytti, garrilik shaginda madetker boldi. Sonliktan xalkimiz gozzallik nazamina katti amel kilgan.

11- 12-asirlarda Oraylik Aziyada, sonin ishinde Ozbekstan menen Karakalpakstanda korkem oner kushli rauajlandi. Xalkimiz arasinda baksilar, jiraular, sazandeler, kissaxanlar jetilisti. Dutar, kobiz, sirnay, shinkobiz x.t.b. saz asbaplari oylar tabildi.»Alpamis», «Koblan», «Edige», «Kirik kiz», «Er Ziyuar», «Maspatsha», «Gorugli», «Garip ashik», x.t.b. dastanlar jaratildi. «Sanali keldi», «Muxalles», «Kara dali», «Xoshades», «Karajorga» x.t.b. insanga yosh beretugin, ogan xasil lazzet bagishlaytugin juzlep xalik kosiklari menen namalari doretildi. Olardi toy tamashalarda, xalik jiyinlarinda ulkenler menen birge balalar da keshten tan atkansha kizigip tinlagan. Bular suliulik xam gozzallikтин ajayip ulgisi sipatinda estetika iliminin ob`ekti bolip esaplanadi.

Fol`klordin etnografiya ilimi menen baylanisi

Etnografiya - ilimi malim bir millet , xalik yaki etnikalik toparlarga tan bolgan urip –adet, dasturlerine, jamiyetlik turmisina, diniy tusiniklari menen dun`yaga koz-karaslarin, materiallik xam ruuxiy madeniyatin , til ayirmashiligин, geografiyalik jaylasıu orni boyinsha baska xalıklardan ozgesheligin izertleytugin ilim.

Etnografiya xalıklardin materiallik xam ruuxiy madeniyatin , olardin madeniy-tariyxıy karim-katnaslarin izertleydi. Bul izertleulerdi alıp bariuda xalıklardin turmisi, madeniyati, urip-adeti, salt-dasturlerinin ozgeshelikleri tuurali baxali magliumatlardı , materiallardı xalik auiz eki miyraslarinan aladi.

Orta Aziya xalıkları ozine tan etnikalik xarakterge iye ayirmashiliklari bar. Xar bir xaliktin erte dauirden milliy urip –adet dasturlerine , dun`ya tanimina , til ozgesheliklerine karay auiz adebiyati kaliplesken.

Auiz adebiyati neshe asirlerden beri xaliktin kasterlep saklap kiyatirgan tabiyat xam jamiyetlik kubilislarga ozinshelik tajriybeler menen , dun`yaga koz-karaslari xam olardan algan sabaklari menen tajriybelerinin jiyintigi.Biz xaliktin dasturin, dun`ya tanimin kopshilik jagdayda onin auiz adebiyatınan uyrenemiz. «Xaliktin auiz adebiyatın bilmey turip, xaliktin xakiykat tariyxin biliuge bolmaydi.

Jiyemurat jirau jirlagan «Alpamis» dastanında Jiydeli baysin eli xakkında soz bolsa, Ogiz jirauda ogan kosa Konirat, Irgakli uriui atamaları kosa bayanlanadi.

«Bay Bori menen Baysari eki tenles bay edi, tort tuligi say edi»-dep baslanıp ekeui perzentli bolgan uakitta berilgen toy xakkında : Kata bayram toy berdi. Toksannan biye soydirip, tortkulli oshak kazdirdi, altin kabak attirdi, Dal bedeuler shaptirdi, paluan jigit tuttirdi, otiz kun oyın , kirik kun toyin etti» bul toy dasturleri Orta Aziya xalıkları ushin birdey ortak dasturler bolıp esaplanadi.

«Er Shora» dastanında karakalpak xalkinin kop asirlik dasturleri menen irimlari, oyın-zauiklari ajayip turde suuretlenedi. Maselen, Er Shora Omarxannın elinen Gulayimdi uzatıp alıp kiyatirganda oni auil adamlari bir kunlik jerden kutıp aladi. Eline bir kunlik jol kalgannan keyin atli jigitler kelinshektin aldina kelip ilak shauip, kokmar oynap, ayirip ilak taslaganlari sauga inamlar alıp , xar eldin tusina kelgende auildin jasi ulkenlerinin atin aytip oramal alıp, kopirge kelgende atamnın sayagan kopiri dep tuyinshik alıp, aldina sirik

baylip sharshi alip, aldina karap jurgizbey bir kunlik jolga ush kunde jetedi. Auilga jakinlaganda kelinshekti tuyeden tusirip kiz-kelinshekler jiynalip taza kelinshekti ortaga alip, kollarin karap, kaltasin tintip narse kaldirmay ala beredi. Azanda kelgen kelinshekti eldin aldi jatkan uakitta Shoranin ak ordasina kirgizedi.

Korip otirganimizday asirlar dauaminda kaliplesken karakalpak xalkinin san-saltanati, xalkinin kanina singen milliy urip-adetleri buzilmagan kuyinde sauleleniui tapkan.

Fol`klor shigarmalarimizdagi urip adet dasturler, xalkimizga tan bolgan psixologiyasindagi ozgeshelik xalkimizdin ozine tan milliyligin bildiriuishi tiykargi derek bolip olar arkali jaslarimiz oz xalkinin otmishin, tariyxin uyrenedi.

Xar bir uriu, kauim, xalikka tan bolgan dasturlerindegi ayirmashilik, kasip-kar, oner, turmis salti, minez-kulikindagi ayirmashiliklarga baylanisli bir –birinen ajratladi. Bul ayirmashilikni belgilep korsetiude auiz adebiyati da oz ulesin kosip otirgan. Maselen muytenler balikshilikka beyim bolgan. Usi sebepli «Balik bar jerde muyten bar» degen gapler tarkalgan. Bazi bir uriular daukes dep te baxalangan. Maselen, Kaldauli uriui xakkinda «Kaldauli ya daudan oledi ya jaudan oledi degen makallar ushirasadi. Ayteke, xam Anna uriulari xakkinda da; «Ayteke kelse soz baslar, Anna kelse jambaslar».

Bulardan karakalpak uriularnin ozinde boleklep turatugin kasiplik ayirmashilik, psixologiya, minez-kulik ozgeshelikleri bar ekenligin baykaymiz.

Fol`klor ha`m a`debiyattin` o`z-ara baylanisi ha`r ta`repleme tutasqan ma`sele fol`klor menen a`debiyat bir-birin bayitip, ha`m rawajlanidirip otiradi.

Xaliq do`retpeleri menen a`debiyat ten` o`sip rawajlanip, xaliqtin` ko`rkem o`ner do`retpeleri sol xaliqtin` a`debiyati menen ajiralmas bir pu`tinlik.

Qaraqalpaq xalqinin` a`debiyati da xaliq awizeki do`retpelerinen baslansa kerek. Sebebi jazba a`debiyattin` payda boluwina da fol`klorliq shig`armalar tu`rtki boladi. Biz bunnan xaliq do`retpeleri menen a`debiyatinin` janli baylanisin sezemiz.

Fol`klordin` taraliwi ha`m atqariliwi.

Qaraqalpaq xalqi awizdan-awizg`a ko`ship, a`wladtan a`wladqa o`tip kiyatirg`an awizeki xaliq do`retpelerinin` bay tu`rlerine iye. Bunday xaliq awizeki do`retpelerin xaliqtan shiqqan so`z sheberleri-jiraw-baqsilar, sazende, ertekshi, qissaxan, sheshenler, juwabiy adamlar h.t.b. xaliqtin` o`z ine ko`rkem obrazli etip jetkerip beredi.

a`sirese, fol`klorliq shig`armalardin` iri ko`lemlisi esaplang`an da`stanlardi atqariwda jiraw baqsilardin` roli ku`shli.

Xaliq do`retpeleri bolg`an ertek, jumbaq, naqil-maqal, jan`iltpash juwap aytislar arnawli adam ta`repinen atqarilmay-aq toy-mereke, otirspa-meylislerde ko`pshilik xaliq ta`repinen tilge alina beredi.

Qaraqalpaq fol`klorinin` en` iri ko`lemlili do`retpelerinin` biri - da`stanlardi jiraw-baqsilar atqaradi. Awizeki atqarilatug`in da`stanlar ustaz ha`m sha`kirtlik joli menen bir jirawdan ekinshi jiraw u`yrenip, atqariliw protsessin u`zliksiz u`yrenen. Jiraw boliw ushin ustazg`a eriw, onnan pa`tiya aliw, ustazin pir tutiw ha`zirge shekem buzilmay kiyatirg`an da`stu`r.

Qaraqalpaq fol`klorin atqariwshi jiraw-baqsilardin` ishindegini en` u`lken so`z sheberleri - Erpolat, O`giz (Xojambergen) jiraw, Esemurat jiraw, Qurbanbay jiraw, Qiyas jiraw, Japaq jiraw, Eshan baqsi, Qarajan baqsi h.t.b. qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki so`z o`nerin do`retiwdegini ha`m oni xaliqqa jetkeriwdegini roli ku`shli.

Negizinde qaraqalpaq jirawlarinin` sag`asi Soppasli Sipira jirawdan baslanadi. Ol atqarg`an da`stanlar ha`m terme-tolg`awlar xaliq arasinda elege shekem saqlang`an.

Qaraqalpaq baqsi-jirawlarinin` basim ko`pshiliginde shayirliq talant bolip, sol arqali ko`rkem awizeki a`debiyattin` ko`rkemlik da`rejesi artip, tolisip otirg`an.

Qaraqalpaq fol`klorinin` taraliwi ha`m atqariliwina baqsi-jirawlar menen bir qatarda xaliq shayirlari, xaliqta ati shiqqan sheshenler, sazendeler, qosiqshilar, ertekshiler, naqilshilar, qissaxan ha`m qatiqulaq adamlar o`z u`lesin qosip, xalqimizdin` ko`p a`sirlik bay ruwxiy miyrasinin` saqlaniwina, bizin` da`wirimizge shekem jetip keliwine sebepshi bolg`an.

«**Alpamis**» dastanin Jiyemurat jirau, Ogiz jirau, Kiyas jirau, Esemurat jirau, Arzimbet jirau, Kurbanbay jirau, Karam jirau, Tanibergeren jiraular atkargan. Usilardin ishinde en toligi, korkemliliği xam ideyasinin baxaligi jaginan kozge tusetugin variantlari Ogiz jirau, Esemurat jirau, Kiyas jirau variantlari bolip esaplanadi.

«**Koblan**» dastanin Imamkuli jirau, Esemurat jirau, Arzimbet jirau, Karam jirau, Dauletmurat jirau, Askar jirau, dastannin ertek variantin Janibek jirau Askarov jirlagan.

«Koblan» dastaninin Esemurat jirau Nurabullaev jirlagan varianti usi dastannin karakalpaksha versiyasinin mazmuni xam korkemligi jaginan en toligi, en ulkeni, en baxalisi. Onin kolemi 7 minga jakin kosik katarlarinan ibarat. Bunnan keinigi kolemi , mazmuni jaginan ulkeniregi Karam jirau varianti bolip tabiladi.

«**Kirik kiz**» dastanin Jiyen jirau, kurbanbay jirau, Kiyas jiraular jirlagan.

«**Maspatsha**» dastanin Tore jirau, Abdimurat jirau, Kiyas jirau, Kayipnazar jiraular jirlagan.

«**Gorugli**» dastanin Akimbet baksi, Muusa , Arzi, Edenbay, Dosnazar, sonin ala Bayniyaz, Sherinyaz, Jumanazar, Artik, Juman, Eshan, japak baksilar atkargan.

«**Yusup-Axmet**» dastanin Akimbet, Muusa, Eshan, Kurbanbay xam Amet baksilar atkargan.

«**Garip ashik**» dastanin Akimbet baksi, Muusa baksi, Japak baksi, Eshan baksilar atkargan.

«**Sayatxan-Xamra**» dastanin Akimbet, Muusa, Shernazar, Edenbay, bizin zamanlaslarimiz Juman baksi, Eshan baksi, Japak, Amet, Ibrayim, Minaj baksilar sonday-ak Berdak. Ajiniyaz, Otesh, Omar shayirlar da aytip otken.

«**Ashik Najep**» dastanin Berdak shayir xam onin kizi Xurliman baksi , Xurlimannin balasi Karajan baksilar atkargan.

«**Shar`yar**» dastanin Erpolat jirau, Nurabilla jirau, Abdirasuuli jirau , Oteniyaz jirau ,Kulamet jirau, Esemurat jiraular jirlagan.

«**Edige**» dastanin Bekimbet jirau, Erpolat jirau, Oteniyaz jirau, Kiyas jirau, Jannazar jirau, Esemurat jirau, Jumabay jiraular jirlagan dastannin usi variantlari bar.

«**Er Shora**» dastanin Esemurat jirau, Oteniyaz jirau, Seyitjan jirau, Karam jirau, Jannazar jiraular jirlagan xam usi variantlari bar.

«**Dauletyarbek**» dastanin Karajan baksi Kabulov, Eshmurat , Narbay baksi Koshkenovlar jirlagan.

Izertleushilerdin aytiuina karaganda bizin xalkimiz arasinda aytilip jurgen xalik kosiklari , dastanlari alpis beske jakin baksi namalari xam kiriktan aslam jirau namalari menen atkariladi eken. Usinday bir-birin takrarlamaytugin xalik namalari oz atlari menen ataladi. Maselen, Siyperde, Karajorga, Dembermes, Adinnan, Bozatau, Muxalles, Ala kayis, Ariuxan, bes perde, jeti asirim, aygalay, Dagalinnen, Daglari, Dardinnen, Ilme Sultan, Nar iydirgen, Saykali nalish, Tarlan, Yagli baxar, Teke nalish , Yara yandim, Kara dali, Xosh ades, x.t.b degen belgili xalik baksi namalari namalari bar. Bul namalardin ayrimlarinin doeretiushisi xalik bolsa , kopshiligi jeke baksilar talantinin tuuindisi bolip esaplanadi. Maselen: «Sen yar kal endi», «Jeti asirim» namalari Muusa baksi tarepinen , «Jaman shiganak», «Siyperde», «Bozatau», namalarin Arzi baksi, «Besperde» «Ala kayis», «Tarlan», «Ariuxan» , «Kara jorga» «Torgay» namalari Akimbet baksi tarepinen miyras bolip kalgan. Sonday-ak bul namalardin xar birinin doreliu tariyxı bar. Maselen **Ala kayis namasi** xalik auzinda aytilip jurgen anizlarga karaganda Xiyua xani barlik baksilardi jiynap jaristirgan eken. Jariska Karakalpaktan Akimbet baksi da katnasipti. Jiynalgan baksilar xandi maktap koterinki lapiz benen onin saulatın jirlapti. Akimbet baksi da xandi maktap kosik aytkan, onin xosh xauaz lapizina xame tan kaliskan eken. Xan xame baksini sarpaylapti. Akimbet baksiga er-turmani kelisken, ala kayis juuenli at sauga etipti. Sonda baksi duutarin kolga alip «Ala kayis» namasin alip jiberipti degen gapler bar.

Xalik namalari dep ataliushi namalar «Adinnan», «Daglari», «Yasha peri» «Yagli baxar» namalari da bar.

«**Adinnan**» namasi karakalpak xalik namalarinin ishinde en auir, sozimli ırgaklar menen atkariladi. Atakli baksilar dastanlardi aytkanda tunnin yariminda tinlaushilardin dikkatin audariu ushin usi namani aytadi xam de sol dastannin keyingi juumaklauında aytiladi. Bul nama ozine atkariushilardan xosh xauazlikti talap etedi. Baksilar dastanlardagi basli kaxarmanlardin el xalki ushin bolgan mexr-muxabbat xakkindagi , sonday-ak el-jurtin , jora-joldaslarin saginganda aytilatugin saginish kosiklarin usi nama menen aytadi.

«**Daglari**» namasi «Sayatxan-Xamra» dastanında Xamranin Sayattin bagin aralap jurip ozinin eli-jurti, suykli yari yadina tusip aytkan kosigi teksti menen aytilatugin xalik namasi.

Bunnan baska da fol`klorimizdagi kaxarmanlik dastanlar jiraular tarepinen kobiz jardeminde atkarilgan. Jirau atkariushiliginin bir ozgesheligi tabiygiy dauisti ozgertip tamagin kirip jirlaydi. Baksilar namalarinday konsilas xaliklardin namalarina usamaydi. Xazirge shekem kiriktan aslam jirau namalari saklanip kelgen. Maselen: «Ayga shap», «At shabar», «Bara kel», «Jark eter», «Jortiuli» , «Ziban», «Koz aydin» «Miyan kol», «Nogayli», «Uzin bel» «Saykal», «Yabbar», «Sibay» , «Tolgau» x.t.b jirau namalari bar . Sonday –ak xar bir jiraudin jiraushilik repertuarında doretilgen jirau namalari da bar. Maselen Aytuuar joli, Abdirasul joli, Izimbet joli, Nurabilla namasi, Oteniyaz namasi, Turimbet joli, Shankot joli dep atalatugin jirau namalari belgili.

Jirau namalari ozinin kurilisi, ırgaklari, formalari jaginan baksilar namalarinan juda ozgeshe.

«**Xaujar**» **namasi** –bul namaga «Alpamis» dastaninan Ultan xannin kempiri Gulshin sakau menen Kultaydin aytisi jirlanadi.

«**Tolgau**» **namasi** – «Alpamis» dastaninda Alpamistin zindanda jatkanda eli-jurti yadina tusip, kaygirip, tolganip aytkan kosigi usi kaygili nama menen jirlanadi. «At shabar» namasi «Koblan» dastaninda Koblannin Aziuliga atlangan jerindegi kosigi jirlanadi.

«**Shalkayma**» **namasi** Koblan menen Polattin ushirasip aytiskani, Akshaxannin Koblanga Polatti oltirip kel dep jibergen jerindegi kosiklari jirlanadi.

«**Jortiuli**» **namasi** tiykarinda «Maspatshanin Ayparshaga aytkan sozleri atkariladi.

«**Yabbar**» **namasi** - «Edige» dastaninda Toktamistin Nuratdindi shakirip alip alti aylik joldagi 360 jas jasagan Soppasli Sipra jiriaudi shakirtip aldiru ushin jibermekshi bolgan jerindegi aytkan kosiklari jirlanadi.

«**Sibay**» **namasi** – Koblan dastaninda Koblannin dau kolinda turip ozinin tori atina karap jalbarinip aytkan kosigi jirlanadi.

«**Xay yar**», «**Kelte ziban**», «**Ulli ziban**» namalarina barlik uakitta nasiyat kosiklari atkariladi.

Fol`klorg`a ta`n syujet, obraz, til.

Qaraqalpaq fol`klorliq do`retpeleri o`zinin` bay syujetlik ko`rinisleri, obrazlilik`i ha`m ko`rkemlik tili menen ko`zge tu`sedi.

Fol`klorliq shig`armalardin` tili oni atqariwshi adam ta`repinen toliqtirilip bariladi.ha`r bir atqariwshi o`z zamaninin` tilegine ilayiq qosadi, alip taslaydi, du`zetedi. Uzaq da`wirlerden baslap qayta-qayta islenip toliqtirilip, du`zetiliwdin` na`tiyjesinde, awizeki do`retpelerde og`ada sheberlik penen jasalg`an adam obrazlari, tipleri ko`p gezlesedi.

Syujet, obraz, til siyaqli a`debiyattaniwdin` bo`leksheleri ko`binese qaraqalpaq da`stanlarinda gezlesedi. Ma`selen «Qirq qiz», «Alpamis» siyaqli da`stanlardin` tiykarg`i ideyasi el qorg`aw, dushpang`a qarsi gu`res. Da`standag`i waqiyalardin` ha`mmesi syujet arqali beriliwi

Syujet (frantsuz sozi, zat degen manide) –bir-biri menen izbe-izlikte rauajlanip otirgan uakiyalardin kiskasha mazmunlik jiynagi.Syujet adamlardin uliuma karim –katnasin, baylanisin, bir-biri menen karama-karsiligin, jek koriuin, jaksi koriuin yamasa anau yamasa minau xarakterlerdin rauajlaniuinin tariyxin, jasaliuin korsteddi. (M.Gorkiy) Adamnin bir-biri menen katnasin korsetiu fol`klor shigarmalarinda tiykargi orindi iyeleydi.

Syujet bir neshe bolimnen , bilayinsha aytkanda bir nege elementten turadi.

1.Ekspozitsiya-shigarmanin uakiyasi balanganga shekemgi jagdayi , uliuma ortalikti suuretlep uakiyaga katnasiushilar menen tanistiratugin bolim. Shigarmadagi soz etilgen uakiyalar kaxarman xarakterin kaliplestiretugin turmis xakiykatligi jamiyetlik tariyxii sharayatlar . uakiya rauajlanatugin orin.

Misali: «Kirik kiz» dastani;Ata jurti Turkistanda, Nogayli elinde, Allayar degen baydin alti uli bir kizi bar eken.Kizinin ati Gulayim edi-dep tanistirilip baslanadi.Bunda baska dastanlardagiday Gulayim batirdin tuuiliu uakiyalari keltirilmeydi.

«Edige» dastani Musilman xalkinda,Az Nogayli elinde,Akmangit degen uriuda Kubir degen auliyede Baba tukli shashli Aziz degen bar edi-dep kirisii aytiladi.Usi Shashli Azizdin jilina bir martebe dar`yaga shomiliuga kelgen perilerdin birine uyleniui xam onnan Edigenin tuuiliuin bayanlaydi.

Ekspozitsiya shigarmanin basinda , ortasinda yamasa keyninde de kele beriui mumkin.

2.Uakiyanin baslaniui- ekspozitsiyadan keyingi bolim.Bul uakiyanin baslaniui menen onin bunnan bilaygi rauajlaniuinan derek beredi.

3.Xareketin osiui- konflikt tayarlaytugin bolim.Uakiyanin baslaniui shiyelenisip otiradi, konfliktke alip keledi.

4. Kulminatsiya - (latin sozi- bizinshe shin degen manide) uakiyanin rauajlaniuinan kelip shikkan onin en jokari shini

5. Uakiyanin sheshiliui – konfliktin akibeti , uakiyanin ne menen tamalanganligi usi arkali bilinedi.

Bunnan baska da prolog, epilog degen syujettin elementleri bar. Shigarmada olardin da atkaratugin xizmetleri bar.Prolog uakiyanin axmiyetin negizgi maksetin tusindiredi, epilog shigarmada aytilmay kalgan gumanli orinlar , sonday-ak kaxarmannin songi tagdiri menen tanistiriladi.

Syujettin ozi ozinshe mazmuni bar kishkene uzindiler, boleklardan turadi. Bul epizod dep ataladi. Misali «Alpamis» dastaninda Alpamistin tuuiliui,Baybori menen Baysarinin kuda boliui, Alpamistin Kultaydan at sorau, kalinligi Gulparshindi izlep ketiui, tauda Karajan menen ushirasiui, x.t.b boleklardan turadi.

Erteklerde biz xar kiyiligi menen tan kaldiratugin syujetlerdi, obrazlardi, korkem kurastiriulardi xam korkem tildi koremiz. Asirese , ertkelerdin baslaniui menen tamam boliui, bir uakiyadin ekinshi uakiyaga otii usillari ogada bay formalarda beriledi. Erteklerdin baslaniui traditsiyalik «Bir bar eken, bir jok eken»,

«Bayagida», «Buringi uakitta», «Erte ayyem zamanda», «Kunlerden bir kuni» «Bir baydin», «Bir garrinin», «Bir patshanin» degen formalardan baslanadi. Al, bir uakiyadan ekinshi uakiyaga otu «Bul uakiya bul jerde tura tursin, endigi angimeni den esitin», «Usi jerde toktap toktap alip endigi uakiya bilay baslanadi» dep dauam ettiriledi. Uakiyanin suuretleniinde tolip atirgan kiyallaular, oylap tabiular, xareketin suuretleniui, syujettin shiyelenisiui, jay faktlerdin kiyaliy fantaziya menen ushlasiui gezlesedi. Uakiyanin tamamlaniui «Murat -maksetine jetedi», «Tilegi kabil, muradi xasil boladi», «shadli dauran suripti» degen uakiyanin tamam boliuin anlatatugin sozler menen juumaklanadi. Ertekler adamlardin kiyali menen toli, birak ol kiyallardin turmiska baylanisiligi sonshelli , oni tinlaganda, okiganda kiyaldi putkilley umitip, xakiykat turmis kartinasin koresen. Olardin estetikalik axmiyeti de usinda.

Mine korip otkenimizdey erteklerde, dastanlarda uakiyanin baslaniui, juumaklaniui bar boladi. Al raiyat, aniz, apsanalarda bolsa uakiyanin baslaniui, tamamlaniui onsha sezilmeydi, olarda uakiyalar bir ulken shigarmadan uzip alingan uzindi siyakli, ele onin dauami barday bolip korinedi.

Dastanlardin syujetlik kurilisi bir neshe bolimlerden turadi. Maselen «Kirik iz» dastani bir-biri menen izbe-izlikte rauajlandirilgan minaday syujetlik uakiyalardan turadi: Allayar baydin 6 uli , bir kizi boliui, kizi Gulayimnin «Miyuali» atauinan korgan saldiriui, kirik kiz alip askeriy isler menen shigillaniui, kizlari menen jurgende Sarkopka kalmak xani Surtayshanin topiliui, kalani shauip alip ketiui, jaudi, eldi kuui ketip baratirgan Gulayimnin Xorezm eli patshasi Nadirsha menen kelise almay shigisip ketken batir Arislan menen tanisiui, onin menen birge xalikti toplan Surtayshani jeniui, Gulayim menen Arislannin kosiliui , olardin asker jiynap Nadirshaga karsi urisiui, Xorezm elin Nadirshanin zulimliginan kutkariui, konsilas ellerdin paraxat turmiska erisiui menen dastan tamam boladi.

Obraz jasaw fol`klordag`i en` eski usillardin` biri bolip bul da`stanlarda ko`p ushirasadi. Obraz fol`klorda , adebiyatta da turmis xakiykatligin korkem turde suuretlev ushin tanlangan Adam xarakteri , personajlar jirau xam baksi (jaziushi) soz etip otirgan dauirdin ozine tan belgisin, axmiyetli maselelerin juumaklastirip beredi. Fol`klorda obraz kopyiliktin kabil etiuine ilayiklastirilip doeritiledi. Fol`klordag`i obrazlar xaliqtin` ku`tken idealina muwapiq jasalga`n obrazlar bolip, olar xaliqtin` arziw-a`rmaninin` sa`wlesi. Ma`selen, «Alpamis»ta da`stannin` bas qaharmani Alpamis obrazinin` tiykarg`i sipatli belgileri - er ju`rek, qorqiwdi bilmeytug`in batir, ma`rt, o`z watanin, o`z xalqin su`yetug`in turaqli, ma`rt, haq kewil azamat. Da`standi atqariwshi jirawlar bolajaq batirdin` qaharmanliq obrazin jasaw ushin, so`zdi batirdin` atadan tuwilmastan aldin`g`i waqtinan baslaydi.

Fol`klordagi obraz arkali xaliktin bir dauirdegi emes, bir neshe dauirdegi turmis xakiykatligina tiyisli belgiler beriliui mumkin. Sebebi fol`klor auiz-eki turde xalik arasinda bir neshe atkariushinin repertuarinda atkarilganliktan ol xar bir atkariushinin repertuarinda ozgerip otiradi. Jana fol`klor shigarmalari bir dauirge emes, bir neshe dauirde auiz eki atkarilganliktan xar dauirge tan ozgerisler kirgizilip otiradi.

Fol`klordagi obrazlar unamli xam unamsiz, bas yaki ekinshi darejeli obrazlar bolip bolinedi. Bagan kosimsha obrazdi tip, xarakter, personaj dep te ataydi. Misali «Alpamis» dastanida Alpamis penen Gulparin bas obrazlar , al ekinshi darejeli obrazlar Baybori, Baysari, Kansuliu, Karajan, Kultay, Tayshaxan, Jadiger x.t.b.

Bulardin ishinen unamli obrazlarga Alpamis penen Gulparin , Baysari, Kansuliu, Kultay, al unamsiz obrazlarga Tayshaxan, Gulshin, Ultan kul obrazlari kiredi.

Fol`klordagi unamli obrazlar apiuayi , xak jurekli bolip kalmastan, er jurek, xakiykatshil, en jaksi tuuiskanlik , joldaslik, doslik katnasiklari menen kozge tusedi.

«Kirik kiz» dastanindagi Jurin obrazi ulken kizigiushilik tuudiradi.

Kulkili, oylap tapkish shopan obrazi karakalpak dastanlarinda kenne taralgan. Bul obrazda belgili tariyxiy dauirdegi apiuayi adamlardin baxitka umtiliui korsetilgen. Sonin menen onda miynet adamlarinin xarakterinin ayirim momentleri orin algan. Shopan Jurin dastanda :

Iynindegi shapani

Eki kollap tartsa da

Dizesine jetpegen,

Xaramnan jok pishigi,

Xadaldan jok tauigi

Manlayina shik pitpegen, onin ustine basi da taz- dep suuretlenedi.

Sogan karamastan ol oylap tapkishligi, miynet suyghishligi, ukipliligi menen ajiralip turadi. Kop gana unamli kasiyetler menen birge bul obrazda geypara unamsiz kasiyetler de soz etiledi.

Karakalpak fol`klorinda shopanlar obrazi bir kansha usasliklar menen korinse de olardin barligina birdey olshem menen karauga bolmaydi. Misali «Kirik kiz»dagi Jurin taz benen «Alpamis»tagi Ashim kaldilastirip koreyik. Olardin ekeui de jarli, shopan, birak dastanda olar xar kiyli xareket etedi. Jurin oz maksetine batirdin komegisiz jetiudi oylaydi. Batir menen , anigirak aytkanda el-xalik penen birlikte

bolmagan Jurin jeniliske ushiraydi. Al, Ashim bolsa Alpamis penen doslasip, xannin kizina uylenip koymay Tayshaxannin ornina xan boladi.

Balalar qosiqclarında obrazlılıq ku'shli bolip, buni «ha', tu'lkishek, tu'lkishek», «Tu'yeler», «ha'kke qayda» qosiqclarınan ko'remiz. Bularda obrazlılıq astarli ma'nide berilgen.

Fol'klorlıq shig'armaların tili ko'rkem sheber jasalg'an bolip, ko'rkemlew qurallarınin ko'pshiligi usi do'retpelerden tabiladi. Fol'klordag'i til xalıqtin o'zinin tili, awizeki so'ylewden quralg'an til.

Fol'klorlıq do'retpelerdin tili arqali so'z g'a'ziynemizdin bay ekenligin ug'amiz. Ma'selen «Qirq qiz» da'stanında Gu'layimnin ta'riypinin beriliwi

Jarqiraydi o'n'irinde tumari,

Tarqag'inday er jigittin qumari

Usi jaslarına kelip Gu'layim,

Du'n'yanin ju'zine tu'sti xabari.

Bunda batir qiz Gu'layim xalıq tilinen ta'riyplenip, sheberlik penen so'z etilgen.

Qaraqalpaq da'stanlarinin, erteklerinin, naqıl-maqallarınin salt-da'stu'r qosiqclarınin t.b. tili joqari da'rejede qaliplesken xalıq tili. Misal ushin naqıl-maqallardi alatug'in bolsaq «Ko'pten qoyan qutilmas», «Jamannan qash, jaqsig'a jantas», «Soqir tawıqqa ba'ri tari», «Ata salg'an jol, ene pishken ton bar» bulardin ba'ri xalıqtin oyınan do'retilip, xalıq tilinde ju'rgen marjan so'zler.

Dastanlarda xalıq aforizmleri menen nakail-makallar koplep ushırasadi xam olar oz ornında juzikke kass kondirganday etip paydalaniladi. Maselen:

«jilagandi sorama kulgendi sora», «Azamat erdin belgisi-azgana soylep kop tinlar, xasil attin belgisi – azgana otlap kop juusar», «Dos egiz-dushpan egiz» («Er Shora»)

«Er Shora» dastanında Er Shoranin oz elin taslap Kazan shaxarine ketip baratirganında Kazan shaxarınin buringa xanınin balasi Aydar tore menen tanıskanında bir-biri menen munin aytip dartleskeninde «Dartli menen dartlessen dartin kalmay togiler, biydart penen soylessen kol kabirgan sogiler» degen nakil sheberlik penen kollanilgan

Fol'lor shigarmaları tilinde xar turli suuretlew kurallari da oz orında paydalaniladi. Uakiyalar tura manisinde berilmey auistiriw, salistiriw, asira suuretlew, teneu, epitet siyakli suuretlew kurallari menen bezeledi.

«Er Shora» dastanında Er Shora oz elin taslap Kazan shaxarine atlinip baratirganda Sultani Sanjar Mazixan Er Shoranin oz elinde kaliuına tilek bildirip Karshiga degen adamdi izinen jiberedi. Bul uakitta Er shora Kazan shaxarine ketip kalgan boladi. Sonda Narikbay Er Shoranin uyinde jok ekenligin bilayınsha tarıpleydi :

Patshadan kelgen Karshiga Kullik ettik bizler de

Kozge idip tamani ,Ol shakirgan patshaga.

Katarda turgan narimnin , Men azanda karasam,

Xauati bar da Narim jok,

Tugridagi sunkardin,Altinnan etken tugiri bar,

Koz jibersem sunkar jok.

Telbede turgan tulpardin, Azanda turip karasam,

Telbeti bar da tulpar jok.

Shakirgan mina Shorisi,Bizden tuuilgan balasi,

Aytip barin patshaga, Patsha tuue bizge jok.

Dastanlarda giperbolalar shigarmanin korkemligin kusheytiw ushin belgili darejede axmiyetke iye.

«Koblan» dastanında: Kobiklidey batshagar, Kozin ashkan uakitta,

Tostaganday toli koz, Bult koshkendey boladi.

Altmish batpan Amiudi,Seksen batpan shuy temir

Toksan batpan som temir, Altmish batpan gerdandi,

Ol basına dastangan.

Solay etip, fol'klor yag'niy xalıq awiz eki do'retpeleri xalıqtin ruwxıy baylig'i sipatında onin ma'deniyat tariyxında u'ken orin iyeleydi ha'm eski ruwxıy miyraslarımızdin a'hmiyetli dereklari bolip esaplanadi.

Qadag'alaw sorawlari`

1. Qaraqalpaq awizeki do'retpelerinin tu'rleri.
2. Fol'klordın jazba a'debiyattan tiykarg'i ayirmashılıqlari nede?
3. Fol'klordın atqariliw o'zgesheligi
4. Fol'klorda variant ha'm versiya tu'sinigi

Tayanish tu`siniklari`

1. Fol`klor (anglichan tilinen aling`an) xaliq ha`m danaliq so`zlerinin` birikpesi. Awizeki xaliq do`retiwshiligi
2. Fol`klortaniw - xaliq awizeki do`retpelerin izertleytug`in ilim.
3. Jiraw-qaharmanliq da`stanlardi qobiz benen atqariwshilar.
4. Baqsi-liro-epikaliq da`stanlardi duwtar menen atqariwshilar.
5. Ko`rkem do`retpenin` ha`r tu`rli formalarda beriliwi. Variantlar ko`binese fol`klorda ushirasadi.

II. TEMA` Qaraqalpaq fol`klorinin` dereklari. Jiynaliw ha`m izertleniw ma`seleleri`

Jobasi`

1. Ertegedi qaraqalpaq fol`klorinin` u`lgileri (XI-a`sirden XIV-XVI a`sirge shekem) olardin` tu`rk tilles xaliqlarg`a ortaq bolg`an jazba esteliklerde, xaliq arasinda saqlaniw jollari.
2. 1740 jillardan 1945 jillarg`a shekemgi qaraqalpaq fol`klorliq materiallardı jiynaw isleri.
3. Qaraqalpaq fol`klori boyinsha da`slepki ilimy miynetler - M.Da`ribaev, Q.Ayimbetov, O.Kojurov, N.Da`wqaraev, Q.Maqsatov t.b. miynetleri haqqında.

Paydalanilg`an a`debiyatlar`

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1977, 45-50-b.
2. Ayimbetov Q. «Xaliq danalig`i», No`kis, 1968.
3. Ma`mbetov Q. «Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati». No`kis, 1992. 16-18-b. 110-156-b.
4. Karimov A. «a`debiyatimizdin` geypara ma`seleleri». No`kis, Qaraqalpaqstan, 1988, 17-20-b.
5. Maqsatov Q., Tajimuratov a`. Qaraqalpaq fol`klori. No`kis, Qaraqalpaqstan-1979, 51-60-b.
6. Maqsatov Q. «Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri», 1996, 7-62-b.

1. Ertegedi qaraqalpaq fol`klorinin` u`lgileri

Qaraqalpaq fol`klorinin` ertedegi u`lgilerinen derekler. Orta Aziya xaliqlarinin` ko`pshiliginin` ata-babalari esaplang`an Shig`is Aral jag`alalirnda b.e.sh. X-VII a`sirlerde jasag`an sak-massaget qa`wimlerinin` ma`deniyati menen baylanislilig`in ko`remiz.

S.P.Tolstov ju`rgizgen arxeologiyaliq izertlewler Aqshada`r`ya ha`m Sirda`r`yanin` ortan`g`i jag`alawlarinan, Inkar da`r`ya boyalarinan bul qa`wimlerdin` deregin tapti. Usi qa`wimlerge baylanisli bizin` fol`klorimizda «Tumaris», «Shiraq», «Zarina ha`m Striangiya», «Zariadr ha`m Odatida» siyaqli an`iz formasindag`i shig`armalar b.e.sh da`wirlerde do`retilip, ha`zirgi tu`rk xaliqlarinin` a`yyemgi ata-babalarinan derek beredi. Qaraqalpaqlardin` en` a`yyemgi jeri Xorezmnin` payda bolıwı haqqındag`i an`izlar S.P.Tolstovtin` «a`yyemgi Xorezm ma`deniyatin` izlep» kitabınan orin alg`an.

Tu`rk xaliqlarinin` eposlarında saqlang`an «Tumaris» ha`m «Shiraq» haqqındag`i an`izlarda Orta Aziya xaliqlari o`z wataninin` azatlig`i, paraxatshiliq, sirtqi dushpanlar menen alıp barg`an gu`resleri so`z etiledi.

a`yyemgi da`wirdegi tu`rk qa`wimlerinin` poeziyasi sol qa`wimlerdin` basınan keshirgen ko`p g`ana tariyxiy waqiyalar menen tig`iz baylanisqan.

Tariyxtan ma`lim VI a`sirdin` aqirında tu`rk qag`anati shig`istag`i koreets qoltig`inan baslap, batistag`i Kaspiy ten`izine shekemgi bolg`an u`lken ko`lemdegi jerdi iyeleydi. En` a`hmiyetlisi tariyxtin` bul da`wirinde tariyxiy-a`debiy jobada ko`rkem su`wretlengen Orxon-Enisey estelikleri jazilip qaldırıldı.

Orxon-Enisey jazba esteliklerindeki ideyaliq-ko`rkemlik jag`inan ayriqsha ko`zge tu`setug`in Kultegin, Toniko`k, Bilke qag`an jazba esteliklerindeki da`stanlar batirlardin` erligin tu`rk xaliqlarinin` basshilarinin` danalig`in su`wretlewshi a`yyemgi tu`rk da`stanlari qatarına kiredi.

«Toniko`k» jazba esteligi xaliq awiz a`debiyatini` sol da`wirdegi ha`zirgi ku`nge shekem saqlanip kiyatirg`an motivlerin u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye. Onin` fol`klorliq ha`m a`debiy o`zgesheliklerine na`zer awdarg`animizda tu`rk qa`wimlerinin` xaliq bolip birigiwi, olardin` o`z azatlig`i ha`m g`a`rezsizligi ushin gu`resiwi haqqindag`i o`zinin` so`zi menen «aqil iyesi, so`z iyesi men boldim» degenindey ol usi tariyxii da`stannin` aqili, dana jirshisi sipatinda bayqaladi.

XIII a`sirden qalg`an miyras qipshaqlar so`zligi «Kodeks-Kumanikus» u`lken a`hmiyetke iye bolip, bul kitapta qaraqalpaq fol`klorliq shig`armalarinin` u`lgisindegi shig`armalar ushrasadi.

«Qipshaqlar so`zligi»nde XII-XII a`sirde jasag`an ata-babalarimizdin` aytqan tolg`awlari, naqil-maqallari, an`iz ha`m jumbaq-lari berilgen.

Fol`klor menen jazba a`debiy estelikler mudami bir-biri menen o`z-ara baylanista bolip, fol`klorliq shig`armalar bir waqlari jazba esteliklerge aylansa, bir da`wirlerde jazba esteliklerdin` fol`klorliq variantlari payda boladi.

Fol`klorliq u`lgilerdin` uzaq waqitlar saqlaniwina xaliqtin` janli awizeki do`retpesi ha`m erte, orta a`sirlerde du`zilgen so`zlikler sebepti boladi. Bul ma`selede M.Qashqariydin` «Devonu lug`atit tu`rk» kitabini ha`m «Kodeks kumanikus»ti ayriqsha atap ko`rsetiwge boladi.

M.Qashqariydin` kitabinda xaliq qosiq-larinin` u`lgileri ko`plep berilgen bolip, olar tematikaliq jaqtan tu`rlishe. Ko`pshilik qosiq kupletleri xaliq poeziyasinin` ko`p da`wirdi basinan keshirgen, xaliqtin` belgili fol`klorliq da`stu`ri boyinsha isilg`an, qa`liplesken u`lgileri.

Devonda bir neshshe an`izlar, naqil-maqallar qaraqalpaq fol`klorindag`i naqil-maqal u`lgilerine ju`da` uqsas bolip keledi.

Tu`rk tilles xaliqlarg`a ortaq a`debiy miyras Yusup has hajibtin` «Baxitqa baslawshi bilim» shig`armasi fol`klorg`a tiykarlang`an bahali shig`armalardan esaplanadi. Bunda Orta Aziya ha`m Shig`is Tu`rkstanda jasaytug`in tu`rkiy xaliqlardin` fol`klorinin` bay u`lgileri xaliq naqil-maqallari, aforizmler ko`plep ushirasadi.

2. 1740-jildan 1945-jillarg`a shekemgi qaraqalpaq fol`klorinin` materiallari jiynaw isleri.

Qaraqalpaq xalqinin` awizeki a`debiyatini jazip aliw ha`m oni izertlew isleri XVIII a`sirdin` ortalarinan baslandi. a`sirese, rus ilimpazlari menen sayaxatshilari qaraqalpaqlardin` fol`klorin u`yreniwge qiziqti ha`m aralasa basladi.

1740-41-jillari Muravin ha`m Gladishevlar Xiywag`a baratirg`an saparinda qaraqalpaqlar menen tanisip, xaliqtin` turmisi etnografiyasi menen qiziqsindi.

1750-jili rus ilimpazi Richkov kelip, qaraqalpaq xalqinin` a`n`gimeleri ha`m erteklerin, sonday-aq qaraqalpaq degen so`zdin` kelip shig`iwi haqqinda legendani jazip alg`an ha`m olardi 1759-jili «Sochinenie i perevodi» degen jurnal-din` avgust saninda bastirip shig`aradi.

Qazaqtin` ataqli ilimpazi Sh. Ua`liyxanov 1857-jillari Sirda`r`ya boyindag`i Qoqan, Tashkent, Buxara ha`m Talas da`r`yasinin` boyin jaylag`an qaraqalpaqlar arasinda bolip, olardan «Ko`k sholaq» degen poemadan u`zindi, qosiq-lar, ertekler, naqil-maqallar jiynag`an.

Jaziwshi N.Karamzin «hayallar patshalig`i haqqinda ertek»ti Shimbayli bir kempirden jazip alg`an ha`m oni rus tilinde 1875-jili «Drevnyaya i novaya Rossiya» degen jurnal-din` III tominda bastirip shig`arg`an.

Qaraqalpaqlar arasinda ken` tarqalg`an «Yusip-Axmet» da`staninin` Xorezm varianti venger tyurkologi X.Vamberi ta`repinen onin` «Chag`atay etyudlari» miynetinde nemets tiline awdarilip, 1911-jili basilg`an edi.

Birinshi ret «Alpamis»tin` qaraqalpaqsha versiyasi 1902-jili Tashkentte «Sbornik materialov dlya statistiki Sirdar`inskoy oblasti na 1902 g» degen toplaninin` X tominda basilip shiqti.

A.Belyaev qaraqalpaqlar arasina kelip, No`kisten «Shin`g`isxan haqqinda an`iz», Shimbaydan «Edige ha`m Toqtamisxan haqqinda jir», Qon`irattan «Shejire»ni, Qipshaqtan «Qoblan» da`stanini jazip aladi. Ilimpaz «Shejire» menen «Qoblan» da`stanini «Qaraqalpaqtin` jiri» ha`m «Er Qoblannin` qissasi» degen at penen qoqu-jili bo`lek-bo`lek kitap etip Ashxabadta shig`aradi.

Bul atap o`tilgen ilimpazlardan basqa da akademik V.Radlov, F.Korsh, P.Meliranskiy, A.Samaylovich o`z miynetlerinde qaraqalpaq fol`klorin tiyisli bahali materiallar jiynadi.

1926-jili qaraqalpaqlardin` tilin ha`m turmisin u`yreniw maqsetinde N.Baskakov kelip ol qaraqalpaq fol`klori, etnografiyasi, tili boyinsha mag`liwmatlar jiynadi.

1930-jillardan baslap qaraqalpaq fol`klorin u`yreniwge jergilikli ilimpazlardi belsene qatnasa basladi. 1928-jildin` o`zinde arab grafikasi menen S.Ma`jitovtin` «Qaraqalpaq a`debiyati jiyintig`i» kitabi basilip shiqti. Avtor bul miynetinde bir neshshe ertek, naqil-maqal, jumbaq-lardi keltirip o`tedi.

1940-jillari respublikadan shig'iwshi «Qizil Qaraqalpaqstan» h.b gazeta-jurnallarda Q.Ayimbetov, J.Aymurzaev, N.Da`wqaraevlardin` fol`klor boyinsha ilimiy izertlewleri ja`riyalandi.

S.Mawlenov penen Sh.Xojaniyazovlar Qurbanbay jirawdan «Qiriq qiz», «Qurbanbek», «Shiyrin-Sheker», «Er Qosay», «hajigirey» da`stanlarin, a`bdimurat jirawdan «Ma`spatsha»ni, Qarajan baqsidan «Da`wletyarbek» da`stanin jazip alg`an.

A.Begimov qaraqalpaq fol`klorinin` bir qansha u`lgilerin jaziwg`a qatnasip, olardan «Qiriq qiz» da`stanin, «Ju`z awiz o`tirik aytqan shopan» ertegin baspadan shig`aradi.

Q.Ayimbetov ataqli O`giz jirawdan 1934-jili «Alpamis» da`stanin jazip alip, qoeu-jili birinshi ret «Edige» da`stanin jazip aladi ha`m bul da`standi da usi jili baspada jariq ko`redi.

1930-jillardin` aqiri ha`m qirqinshi jillardin` basindag`i folk`lorliq ekspeditsiyag`a Q.Ayimbetov penen birge O.Qojurovta qatnasip Q.Ayimbetovtin` baspag`a tayarlawinda birinshi «Qaraqalpaq xaliq tvorchestvosi» degen at penen miynet shiqtı.

. Qaraqalpaq fol`klori boyinsha da`slepki ilimiy miynetler - M.Da`ribaev, Q.Ayimbetov, O.Qojurov, N.Da`wqaraev, Q.Maqssetov h.t.b. miynetleri haqqında.

Qaraqalpaq fol`klori boyinsha jergilikli ilimpazlar ko`zge tu`serlik da`rejede miynet etti.

1939-jili Q.Ayimbetov «Qaraqalpaq a`debiyati ha`m iskusstvosi» jurnalinda «Qaraqalpaq fol`klori», «Qaraqalpaq a`debiyatının` tu`rleri» atli ilimiy maqalalarin ja`riyaladi.

Sonin` menen bir qatarda qaraqalpaq fol`klorin izertlewlerdin` na`tiyjesi sipatinda ko`p g`ana iri ko`lemdegi kitaplar payda boldi. Ma`selen, N.Da`wqaraevtin` «Revolutsiyag`a shekemgi qaraqalpaq a`debiyati tariyxinin` ocherkleri» (Tashkent-59), I.Sag`iytovtin` «Qaraqalpaq xalqinin` qaharmanliq eposi» (No`kis-1963), Q.Maqssetovtin` «Qaraqalpaq qaharmanliq da`stani «Qiriq qiz» No`kis 1962, «Qaraqalpaq qaharmanliq da`stanlarinin` poetikasi»(Tashkent 1965), «Qaraqalpaq fol`klorinin` estetikasi» (No`kis 1971), Q.Ayimbetovtin` «Xaliq danalig`i» (No`kis 1968) kitaplarin atap o`tiwge boladi.

N.Da`wqaraevtin` 1951 jili «Qaraqalpaq a`debiyati tariyxinin` ocherkleri» atli doktorliq dissertatsiyasin jaqladi. Dissertatsiyanin` fol`klorg`a arnalg`an bo`liminde «Qaraqalpaq awiz a`debiyatının` tariyxiy derekleri», «Qaraqalpaq awiz a`debiyati ha`m oni aytiwshilar», «Qaraqalpaq awiz a`debiyatının` tu`rleri ha`m tematikasi» degen bo`limlerden turadi. Ilimpaz usi miynetinde fol`klordin` tu`rlerine ha`m «Alpamis», «Qoblan», «Qiriq qiz» da`stanlarina birinshi ilimiy talqi jasadı.

N.Da`wqaraevtan keyin «Alpamis», «Qoblan», «Qiriq qiz» da`stanlarin ken` izertlegen I.Sag`iytov boldi. 1962 jili onin` «Karakalpakskiy geroicheskiy epos» atli monografiyasi basilip shiqtı. Kitap «Qaraqalpaq eposina uliwma xarakteristika menen baslanip, onda epostin` do`reliw da`wiri tiyqarg`i o`zgeshelikleri, ko`rkemlik o`zgeshelikleri «Qoblan», «Alpamis», «Qiriq qiz» siyaqli da`stanlarga` ilimiy ko`z-qarastan baha berilip, ilimiy monografiya r baptan turadi.

Al, ataqli fol`klorist Q.Maqssetovtin` «Qaraqalpaq qaharmanliq da`stanlarinin` poetikasi» atli miyneti bahali kitaplardan esaplanip, bul ilimiy miynet qaraqalpaq qaharmanliq da`stanlarinin` janrliq o`zgeshelikleri, ideyaliq ha`m ko`rkemlik o`zgeshelikleri, kompozitsiyaliq qurlisi ha`m obrazlari, qaharmanliq da`stanlardin` su`wretlew usillari, qaharmanliq da`stanlardag`i proza ha`m qaraqalpaq xaliq poeziyasinda qosiq do`retiwshilik ma`selesine» siyaqli baplardan turadi.

Q.Ayimbetovtin` «Xaliq danalig`i» kitabinda xaliq awizeki do`retpesine tiyisli ko`plegen materiallar bar. Ilimpazdin` 1977 jili «Qaraqalpaq fol`klori» atli miyneti universitet studentleri ushin qollanba retinde basilip shiqtı.

1978 jili Q.Ma`mbetov ta`repinen «Fol`klor ha`m a`debiyat» kitabi basilip shig`ip bunda turmis-salt jirlari, betashar, joqlaw, ba`dik, gu`lapsan ha`m tolg`awlar haqqında toqtadi.

Qaraqalpaq fol`kloristikasi tarawında ko`plegen ilimiy qà`niygeler miynet islep milliy ma`deniy ha`m ruwxıy miyrasimizdin` saqlaniwına ha`m o`sip rawajlanıwına o`zlerinin` u`leslerin qosip atir.

Qadag`alaw sorawları`

1. Qaraqalpaq fol`klorinin` derekleri neden baslanadi?
2. Tu`rkiy tilles xaliqlarg`a ortaq qanday jazba esteliklerdi bilesiz?

3. Fol`klorliq materiallardı birinshi jiynawshilar kimler?

Tayanish tu`sinikleri

1. «Kodekus-kumanikus»- XII-XII a`sirdegi qipshaqlar so`zligi.
2. Fol`klorliq ekspeditsiya - ha`r tu`rli formadag`i xaliq awizeki do`retpelerin xaliq arasinan jiynaw ushin sho`lkemlestirilgen topar.
3. Versiya - xaliq awizeki do`retpesinin` basqa xaliqlarda da boliwi. Versiya ko`binese da`stanlarda boladi.
4. Poetika -(grekshe - obrazli aytilg`an o`tkir so`z). Ko`rkem shig`armanin` sheberligi.

III. Tema` Qaraqalpaq fol`klorinin` klassifikatsiyasi

Jobasi`

1. Qaraqalpaq fol`klorinin` Q.Ayimbetov, O.Kojurovlar ta`repien klassifikatsiyasi (1939).
2. N.Baskakovtin`, N.Da`wqaraevtin` (1959) fol`klordi tu`rlerge bo`liwi.
3. Qaraqalpaq fol`klorin klassifikatsiyalawdin` jan`a u`lgisi - Q.Maqssetovtin` klassifikatsiyasi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar`

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i, II-tom, No`kis, 1977.
2. Maqssetov Q., Tajimuratov a`. «Qaraqalpaq fol`klori», No`kis, Qaraqalpaqstan, 1979. 62-73-b.
3. Maqssetov Q «Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri», No`kis - 1996, 64-74-b.

Qaraqalpaq fol`klorinin` Q.Ayimbetov, O.Kojurov ta`repien klassifikatsiyasi.

Qaraqalpaq fol`klorinin` klassifikatsiyasi ma`selesi ko`pten berli fol`klorist ilimpazlarimizdin` diqqat orayında bolg`ani menen bul shiyelenisken tartisli ma`sele. Fol`klor pu`tini menen qanday o`zinshelik o`zgesheliklerge iye bolsa, onin` janrlari da ha`r qaysisi o`z aldina bay o`zgesheliklerge iye.

Qaraqalpaq fol`klorin klassifikatsiyalaw isi a`dewir waqtan berli tilge alinip, bul jo`ninde ha`r qiyli ilimiy talqilar islendi, pikirler tin`landi.

Qaraqalpaq fol`klorin tu`rlerge bo`liwge arnalg`an maqalasında Q.Ayimbetov, O.Kojurovlar olardi janrlarg`a bo`lmesten, «Edige», «Qurbanbek», «Bozug`lan», «Alpamis», «Ma`spatsha», «Sha`r`yar», «G`a`rip Ashiq» siyaqli da`stanlardin` qaraqalpaq fol`klorina kirgenligin aytadi.

Bunnan son` bul ilimpazlar qaraqalpaq fol`klorina minalar jatadi dep janrlardin` atin g`ana ataydi`1.Ertek (fol`klordin` ertedegi tu`ri), 2. Naqil (usinin` ishinde jirawlardin` termeleri de bar). 3.Geyde aytisqa da aytiladi. 4.Jan`iltpash. 5. Juwap (usinin` ishine qiz benen jigittin` uzaq aytislari da bar).6. O`tirik o`len` (ertektin` tu`ri), 7.Betashar. 8. Joqlaw. 9.Tolg`aw (misali Ormambet biy o`lgendegi tolq`aw). 10. Ba`dik, gu`lapsan (Islam dininen buring`i dinnen qalg`an na`rse). 11.Jaydari qosiqlar. 12. Yaramazan. 13. Da`stanlar (en` ertedegi ruwliq da`wirdegi, Nog`aylar zamanindag`i, Xorezm waqtindag`i bolip bo`linedi^q).

Qaraqalpaq fol`klorinin` Q.Ayimbetov, O.Kojurovlar ta`repien klassifikatsiyasi (1939-jil)

1. N.Baskakov, N.Da`wqaraevtin` fol`klordi tu`rlerge bo`liwi

N.A.Baskakovtin` qaraqalpaq tilinin` dialektologiyasi boyinsha basilip shiqqan materiallarinin` ishinde qaraqalpaq fol`klorinin` u`lgileri de berilgen bolip, usi materiallardin` alg`i so`zinde sha`rtli tu`rde qaraqalpaq fol`klorinin` formalıq o`zgesheliklerin esapqa alip janrlarg`a bo`lip qarag`an. a`lbette, bul klassifikatsiya dialektologiyaliq miynetke baylanisli keltirilmegenlikten, tek formalıq o`zgeshelikler esapqa aling`an. Degen menen bulay etip fol`klordi klassifikatsiyalaw ha`r qiyli da`liyllerge su`yengen ha`m bay materiallar tiykarında islegen.

N.A.Baskakov qaraqalpaq fol`klorin en` da`slep sha`rtli tu`rde, sem`yaliq turmis, da`stu`r fol`klori ha`m tariyxiy epikalıq janrlar dep ekige bo`ledi.

Birinshi tarawdi minaday u`lken eki bo`limge bo`ledi.

a`. Aytim ha`m qosiqlar. Bug`an magiyaliq ta`sirge iye erteden saqlanip kiyatirg`an qosiqlar kiredi.

1) Awiriwdi emlew ushin aytilatug`in eski da`wirlerden qalg`an aytimlar ba`dik ha`m gu`lapsan. Bul avtordin` tasiyiqlawinsha qizilsha, quro`zek h.b. da etke shig`atug`in keselliklerdi joq qiliw ushin aytilatug`in bolg`an, qurt shaqiriw tisti emlewge aytilatug`in aytim.

1. Ayimbetov Q.,Kojurov O. «Qaraqalpaq a`debiyatiniñ tu`rleri», «#araqalpaq a`debiyati ha`m iskusstvosi» jurn.1939

2) Shaman dininiñ ta`sirinen qalg`an zikir saliw ha`m basqa da porxanshiliqqa baylanisli aytimlar

3) Musilman dininiñ bayramlarina baylanisli aytilatug`in qosiqqlar-qurban-hayt, ruwza-hayt, yaramazan.

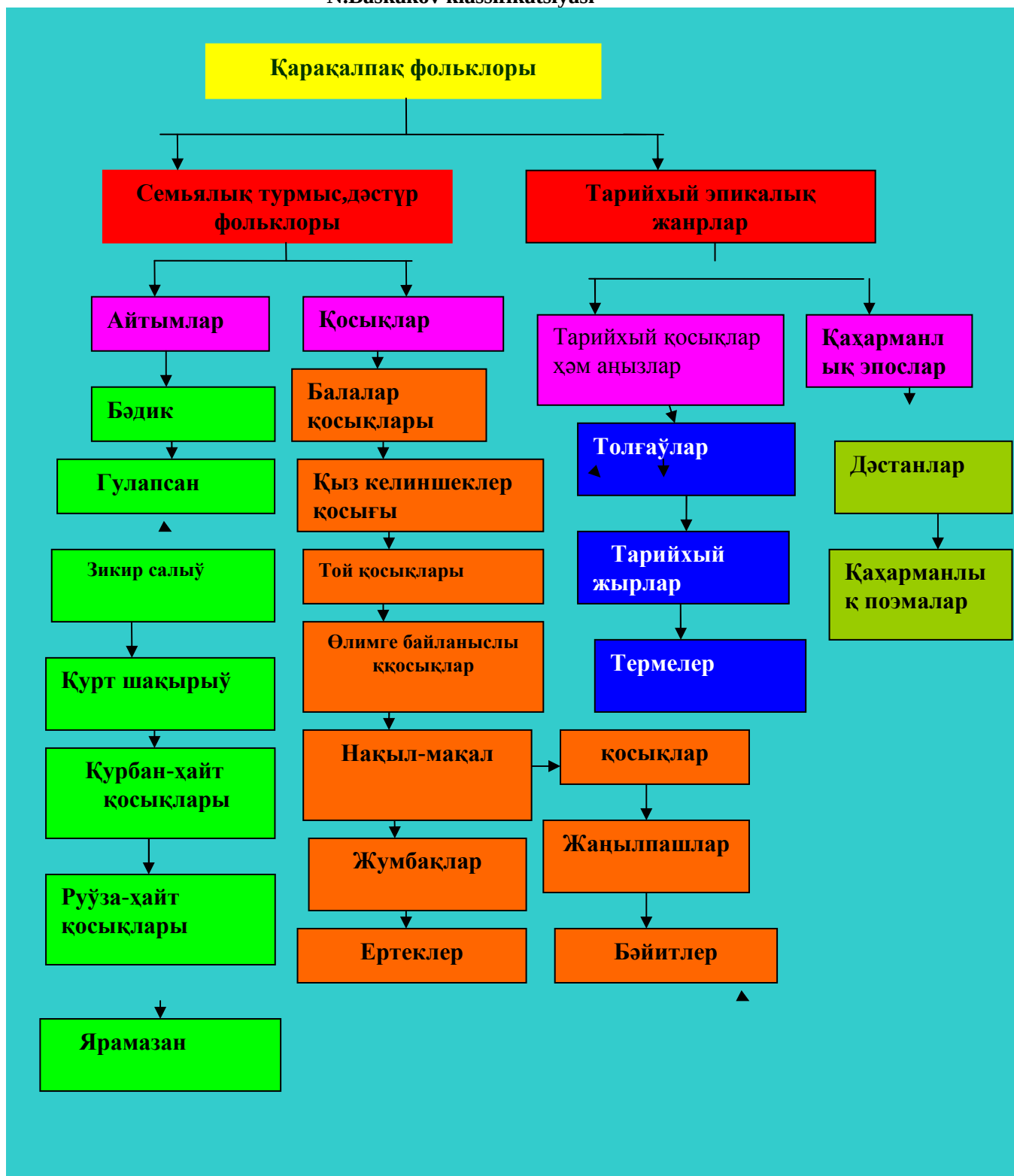
II. Xaliq do`retpeleriniñ turmisqa baylanisli janrlarina minalar kiredi`

1) Balalar qosiqqlari (ha`yyiw-besik jiri) balalardin` o`zleriniñ qosiqqlari 2) qiz-kelinshekler qosiqqlari (aytis yamasa juwap) 3) toy qosiqqlari (ha`wjar, betashar, alg`is so`z) 4) o`limge baylanisli qosiqqlar (joqlaw, jilaw) 5) qosiqqlar (dosliq, lirikaliq, muhabbat, ha`zil, satiraliq) 6) Ertek (qiyaliy ha`m haywanatlar tsiklinen) 7) Ba`yit 8) Xaliq do`retpeleriniñ mayda formalari (naqil-maqal, jumbaq, jan`iltash, ku`lkili so`z).

Ekinshi tarawdi quraytug`in tariyxiy epikaliq janrda 2 toparg`a bo`linedi. 1. Tariyxiy qosiqqlar ha`m an`izlar. Bular 1) Qosiqqlar, tariyxiy qosiqqlar, 2) tolg`aw-tariyxiy jirlar, 3) termeler bolip bo`linedi.

II. Qaharmanliq epos. 1) da`stan-qaharmanliq poemalar duwtar menen aytilatug`in 2) jir-bug`an qobiz benen aytilatug`in tariyxiy epikaliq eskertkishler kiredi`

Mine biz ilimpaz Baskakovtin` klassifikatsiyasiniñ mazmuni ha`m qurilisi menen tanistiq.

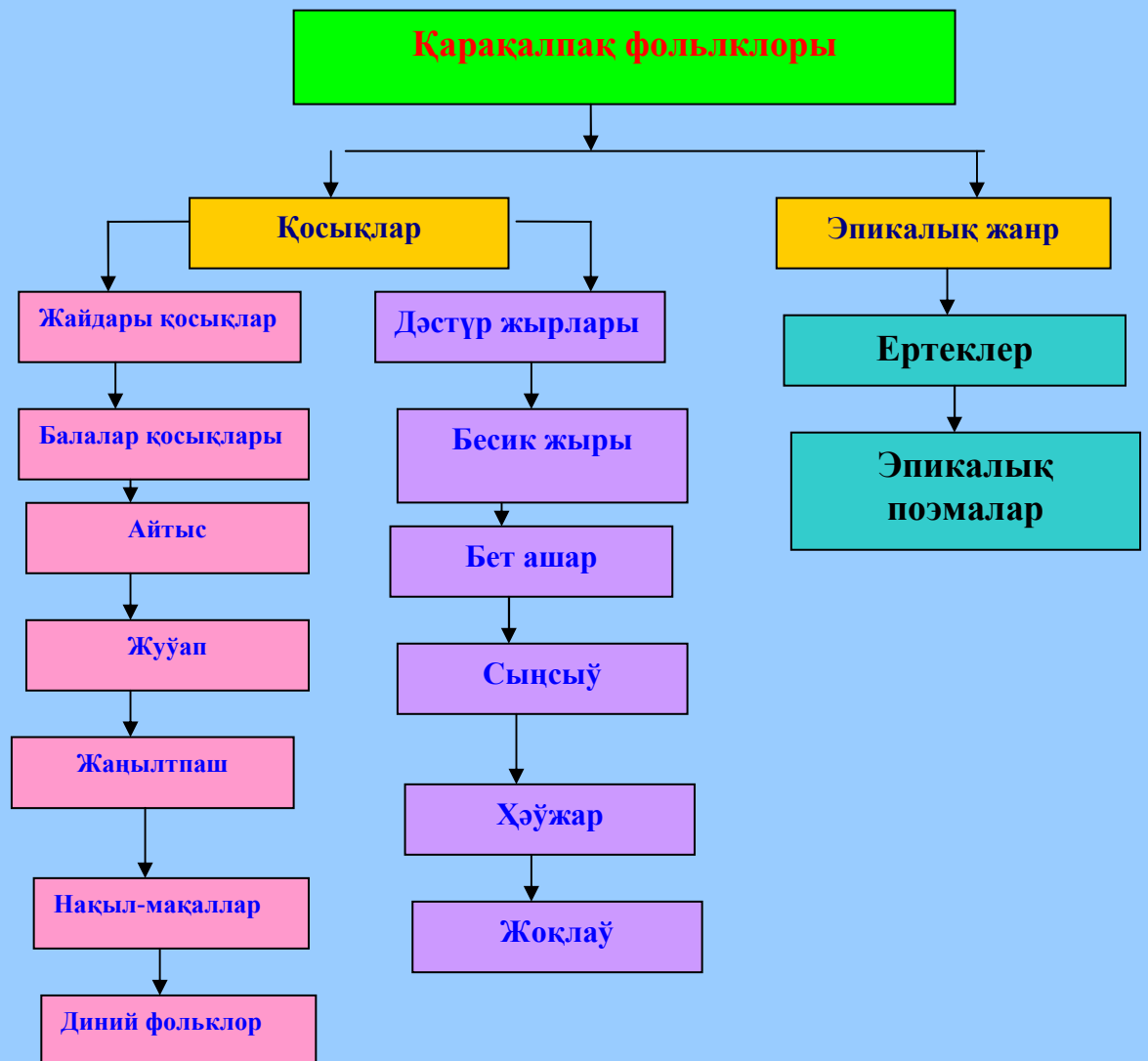
Qaraqalpaq fol`klorinin` da`lirek klassifikatsiyasinin` birinshi u`lgisin bergen jergilikli ilimpaz N.Da`wqaraev boldi. Bul klassifikatsiya basqalarina qarag`anda janrliq ha`m mazmun jag`inan bir qansha parqlanadi.

N.Da`wqaraev qaraqalpaq awizeki do`retpelerin iri eki janrg`a` lirikaliq ha`m epikaliq dep bo`lip qaraydi. Lirikaliq janrg`a qosiqlardan jaydari qosiqardi aytis ha`m juwapti, balalar qosiqlarin jan`iltpash, jumbaqtı, diniy fol`klordi kirgizedi. Da`stu`r jirlarinan ha`yyiw yamasa besik jirin, toy da`stu`rlerinin` qosiqlarin (sin`siw, betashar, ha`wjar joqlaw) kirgizedi.

Solay etip, ol lirikaliq janrdi qosiqdar ha`m da`stu`r jirlari dep bo`lip joqaridag`iday bo`limleri etip naqil-maqallardi talqilaydi ha`m og`an termelerdi qosadi.

Epikaliq janrg`a erteklerdi (haywanatlar haqqında, qiyaliy, turmisqa baylanisli) epikaliq poemalardi kirgizedi.^a

ha`r bir fol`klorliq do`retpelerde olardin` janrliq bo`liniwlerine baylanisli a`sirler boyi qa`liplesken, sirtqi ko`rinisi jag`inan ko`zge taslanatug`in traditsiyaliq formalar boladi.

2. Ilimpaz Q.Maqsatov qaraqalpaq fol'klorlarina ilimiy ko'z-qarastan talqi jasap, oni u'iken eki tarawg'a poeziya ha'm proza tarawina bo'ledi.

Poeziya ha'm proza tarawin mayda janrlarg'a bo'liwdi an'satlastiriw maqsatinde olardi lirikaliq ha'm epikaliq janr dep ekige bo'lip aladi.

- I. Lirikaliq janrg'a qosiqalar, aytimlar, aytislar, naqil-maqallar, jumbaqalar, jan'iltipashlar.
- II. Epikaliq janrg'a da'stanlar, ertekler, tolg'awlar, an'izlar, ra'wiyatlar, anekdotlar, sheshenlik so'zler kiredi.

Q.Maqsatov bul klassifikatsiyalang'an janrlardin ha'r qaysisin o'z aldina bir neshshe toparlarga bo'lip u'yrenge. Ma'selen, qosiqalar janrin tematikaliq jaqtan 1) muhabbat qosiqalari 2) da'stu'r qosiqalari (ma'wsimge baylanisli, betashar, ha'wjar, joqlaw) 3) balalar qosiqalari (tu'lkishek, ayqulash) 4) besik jiri 5) tuwg'an jer haqqinda qosiqalar 6) aqil-na'siyat qosiqalari 7) yumor-satiraliq qosiqalar 8) arnaw qosiqalari 9) tematikasi boyinsha ha'r tu'rli bolg'an ha'zirgi da'wir qosiqalari. Qosiqalardi tematikaliq jaqtan basqa da tu'rlerge bo'liw mu'mkin.

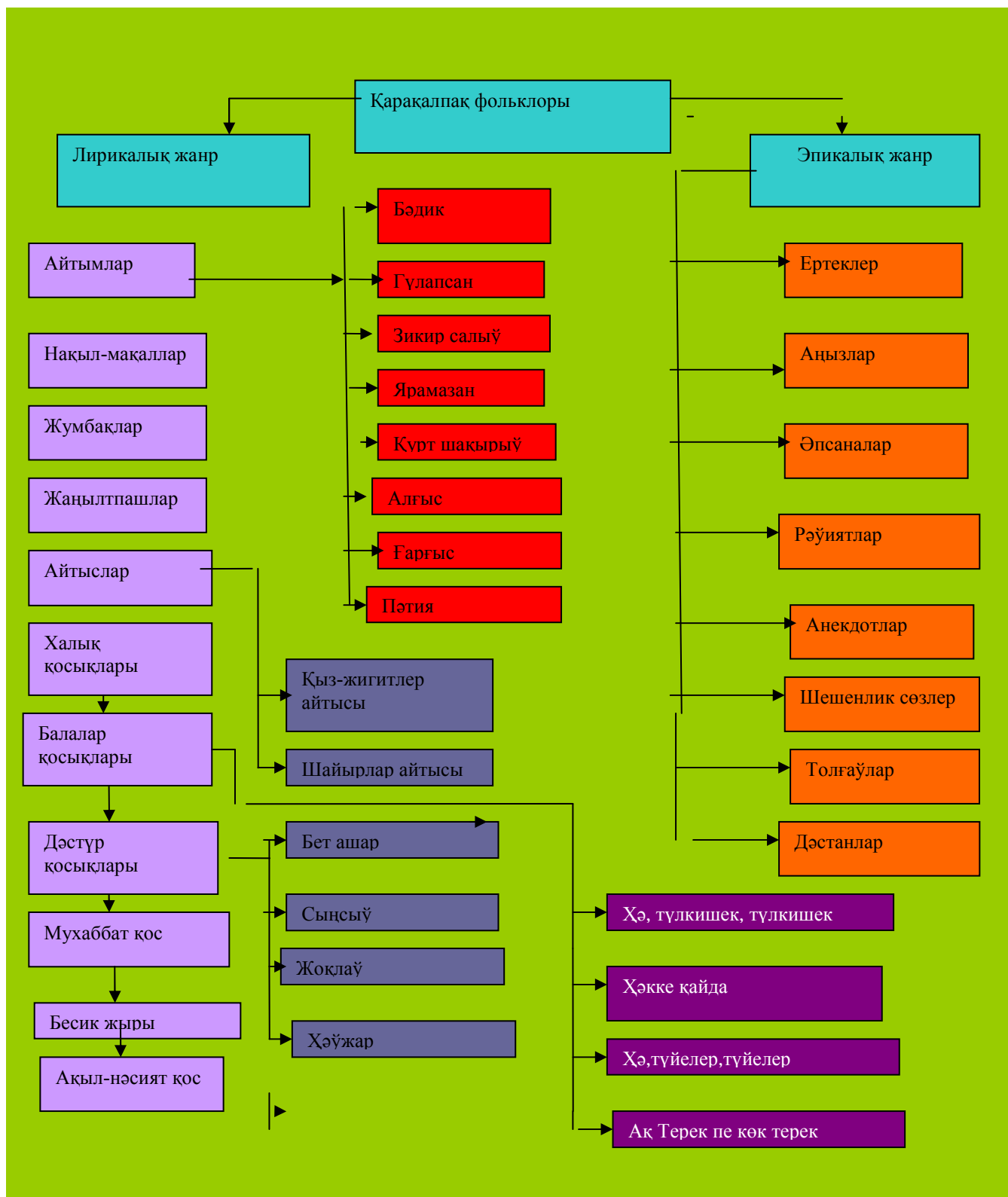
Qaraqalpaq fol'klorinin en' iri janri bolg'an da'stanlardi sha'rtli tu'rde kishkene janrlarg'a bo'liwge boladi.

- 1) qaharmanliq da'stanlar (Alpamis, Qoblan, Qiriq qiz)
- 2) ashikliq yaki liro-epikaliq da'stanlar ("a'rip ashii, Sayatxan-hamra)
- 3) sotsialliq turmis ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlar (Sha'r'yar, Shiyrin-Sheker)
- 4) Tariyxiy da'stanlar

Biz joqarida qaraqalpaq fol'klorin klassifikatsiyalawdin u'lgilerin ha'm ilimpazlardin ilimiy tallawleri menen tanistiq..

Solay etip, fol'klordi klassifikatsiyalawda birinshi gezekte onin ideyaliq ha'm ko'rkemlik o'zgeshelikleri arqali, a'sirler boyi qaliplesken da'stu'riy formalar arqali ko'tergen ma'selelerdin birligi, atqariliw ayriqshalig'i esapqa alinadi da fol'klorliq do'retpeler bir-birinen mazmuni ha'm ko'rkemlik o'zgesheligi, atqariliwi menen pariqlanadi.

Q.Maqqsetov klassifikatsiyasi

IV. TEMA: Qaraqalpaq xaliq qosiqlari.

Jobasi`

1. Qosiqtin` aniqlaması. Xaliq qosiqlarinin` payda bolıwı o`zgeshelikleri
2. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` tematikasi
3. Xaliq qosiqlarinin` xaliq turmisında tutqan orni ha`m a`hmiyeti haqqında.

Paydalanıl`an a`debiyatlar`

1. Axmetov S., Sultanov K. a`debiyattaniw No`kis` «Qaraqalpaqstan»-87, 163-64-betler.
2. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`ı II tom, No`kis-77, 128-141-betler.
3. Maqsetov Q., Ta`jimuratov a`. Qaraqalpaq fol`klori. No`kis-79, 74-108-betler.
4. Ayimbetov Q. Xaliq danalig`i, No`kis-79, 10-25-betler.
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri No`kis-96, 75-94-betler.
6. Axmetov S., Esenov J., Ja`rimbetov Q. a`debiyattaniw atamalarinin` orissha - qaraqalpaqsha tu`sindirme so`zligi No`kis-94.

1. Qosiq haqqında tu`sinik. Xaliq qosiqlarinin` payda bolıw o`zgeshelikleri.

Qaysi bir xalıqtın` a`debiyatın alıp qarasaq ta, ol a`debiyatta xalıq qosıqları ko`nekli orin iyeleydi. Biz da`slep «qosiq degen ne» degen sorawg`a juwap izleybiz. Qosiq-bul belgili ta`rtipke tu`sken uyqasi ritmi bar emotsional` ga`p.^a

Xalıq qosıqlarinin` tiykarg`ı ta`rbiyalıq a`hmiyeti qosıqlar barlıq waqıtta adamnıń go`zzalıqqa degen su`yiwshiligin arttırıp, o`zinin` en` jaqsi ideyalari menen xalıqqa estetikalıq ta`rbiya berip, zawıq bag`ishlaydı.

Qaraqalpaq xalqinin` o`mir su`riw da`wirinde joldas bolıp kiyatır`an ruwxıy baylıg`inin` biri-xalıq qosıqları bolıp esaplanadı. Xalqımız bir neshshe a`sirler boyı ha`r qiyli esap-sansız qosıqlar do`retti.

Qaraqalpaqlardıń qosıqshılıq o`neri haqqında qazaq ilimpazi Sh.wa`liyxanov qire-jili «Qaraqalpaqlar dalada shayırılıqta ha`m qosıqshılıqta birinshi orındı aladı<sup>g</sup>» dep jazsa, rus ilimpazi Belyaev 1913-jili «qaraqalpaqlar sahranin` bu`lbili^q» dep atadı.

Qosıqlar o`zinin` payda bolıwı jag`ınan fol`klordın` en` eski, en` qa`dimgi janrlarinin` biri. Qosiq ha`r bir xalıqtın` ruwxıy baylıg`i.

Xalıq qosıqları mazmunı, qurılısı, ko`rkemligi jag`ınan a`piwayilig`i ha`m sulıwlig`i menen ayırılıp turadı.

«Qaraqalpaq xalqı o`zinin` qayg`ili ku`nlerinde de, quwanishli ku`nlerinde de qosıqsız, sazsa`wbetsız, awizeki poeziyasız jasay almadı. Adamg`a o`zi tuwilg`an ku`nnen baslap, ba`rqulla qosiq joldas boldı<sup>n</sup>» dep jazadı N.Da`wqaraev.

Qaraqalpaq xalqı o`zinin` ku`ndelikli o`mir tirishiligine baylanisli qosıqlar do`retti. Xalıq qosıqları o`zinin` tematikasi ha`m mazmunı jag`ınan og`ada bay.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların jiynaw qoe0-jıllardan baslandı. qor0-jili O.Qojurov ta`repinen baspag`a tayarlang`an «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosi» toplamında xalıq qosıqlarinin` u`lgileri basilip shıqtı.

a`.Ta`jimuratov o`zinin` ha`m fol`klor sektorinin` xızmetkerleri jiynag`an materiallar tiykarında qoyt-jili «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» kitabın bastırıp shig`ardı. Kitapta qaraqalpaq xalıq qosıqları, tekstleri onnan basqa xalıq qosıqlarına ken` tu`rdegi alg`ı so`z berildi.

Q.Ayimbetovtin` qoyı-jili shıqqan «Xalıq danalig`i» kitabınin` birinshi ha`m ekinshi bo`limleri xalıq qosıqlarına arnalg`an. Avtor bul miynetinde da`stu`r qosıqlarına tallaw jasaydı. Sonin` menen birge «Jaydari» qosıqlar menen «Miynet jirlar» ina da misallar menen toqtap o`tedi.

2. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarinin` tematikasi.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarinin` tematikasi ju`da` ken` tu`rde berilip, xalıq qosıqları adamlardıń ha`r qiyli turmis sharayatlarına baylanisqan halda do`regen. Ma`selen, xalıq qosıqların miynet qosıqları,

muhabbat qosiq-lari, besik jiri, balalar qosiq-lari, aqil-na`siyat qosiq-lari, termeler, ba`yitler, tariyxiy qosiq-lar, tuwg`an jer qosiq-lari, ha`zil-da`lkek qosiq-lari h.t.b. bolip bir neshshege bo`liniwi mu`mkin. Da`stu`r qosiq-larinin` o`zi de ha`wjar, betashar, yar-yar, sin`siw, joqlaw bolip bir neshshege bo`linedi. Xaliq qosiq-lari o`zinin` xizmeti menen aytis, aytim, tolg`awlardan pu`tkilley ajiralip turadi.

Miynetke baylanisli qosiq-lar xaliq qosiq-larinin` belgili bo`legin quraydi. Bul qosiq-larda miynet qurallari miynetnin` tu`rleri egin egiw, jer su`riw, jer suwg`ariw, oraq oriw, qos aydaw, mal bag`iw h.t.`. so`z etiledi. Bunda miynet tu`rleri menen birge ishq-i sezimlari de so`z boladi. Misali`

Ju`weri ektim kendir menen aralas,
Bir yar tuttim, orta boyli qa`lem qas,
Jurt aytadi senin` yarin` qara dep,
Qara bolsa ha`m hinji-marjan aralas.

Bul qosiq bir ta`repten diyxanshiliqqa baylanisli aytilsa, ekinshi ta`repten muhabbat haqqinda ga`p qozg`aladi.

Muhabbatqa arnalg`an qosiq-lar.

Xaliq qosiq-larinin` basim ko`pshiligin muhabbat qosiq-lari quraydi. Ol adamnin` kewil tuyg`ilarin, ishki sezimlerin obrazg`a tu`sirip, ishq-i muhabbatti jirlaydi.

Muhabbat qosiq-lari o`zinin` ta`sirshen`ligi menen, qiz-jigittin` kewil zarin ha`r ta`repleme su`wretlep beriw menen xaliq arasina ken` taralg`an. Ma`selen`

Sol qara ko`zin`e bende bolayin,
Men sennen ayrilip qayda barayin,
Men bir tilla ju`zik sende bolayin,
Yar qara ko`zlerin` ne tiler mennen.
Bul qatarlarda lirik qaharmannin` ju`rek sezimi su`wretlenedi.

Muhabbat lirikasinin` ayriqshalig`i sonda onda adamnin` kewil ku`yi ashiqtan ashiq jirlanadi. Misali`
Anaw turg`an alma meken, nar meken,
Sayasinda turg`an sa`wer yar meken,
Sayasinda turg`an sa`wer yar bolsa
Ekewmizdi qosar ku`nler barmeken.

Muhabbat qosiq-larinda adam sag`inishi ju`rek da`rti, metafora, allegoriya, ko`rkemlew qurallari arqali berilip, lirik qaharmannin` kewil zari, ashig`ina bolg`an iqlasi ko`z-qarasi beriledi.

Balalar qosiq-lari.

Balalar qosiq-lari-balalardin` o`zi aytatug`in qosiq-lar. Bul qosiq-lar oyin-zawiq, sawal-juwap penen baylanisip ketedi. Balalar qosiq-larinin` basqa qosiq-lardan parqi en` da`slep bul ja`ma`a`tlilik bolip aytiladi, ekinshiden, xaliq oyinlari oynalg`anda aralas aytiladi. :shinshi sawal-juwap retinde de aytiladi. Misali` «Ayqulash» qosig`i qiz-jigitler bo`linip eki ta`rep bolip oynalg`anda aytiladi. «ha`kke qayda» qosig`i ja`ma`a`t bolip, soraw-juwap tu`rinde aytiladi.

Bulardan basqa da balalardi esap-sanaqqa u`yreniletug`in «Birin-bir» h.t.b. qosiq-lar bar.

Besik jiri.

Bul qosiq xaliq tili menen «ha`yyiw» dep ataladi. «ha`yyiw» qosiq-lari kishkene bo`bekti uyqilatiw ushin aytiladi. Besik jiri barliq du`n`ya xaliqlarinda bar. Bul uzaq da`wirlerden a`wladtan-a`wlag`a o`tip kiyatirg`an ruwxii miyras.

Besik jirin birewler yadlap aytsa, ekinshi birewler yadta qosip, ko`rkemlep aytadi.

Besik jirinin` o`z aldina namasi bolip, ol qosiq penen birigip balani uyqilatiw ku`shine iye besik jirinda balanin` er jetiwi, u`yleniwi, toy o`tkeriwi, jaqsi adam bolip o`siwi ana a`rmanlari menen birge jirlanadi. Misali`

ha`yyiw-ha`yyiw qarag`im,
Qozi ju`nli qalpag`im,
Jurt su`ymesin, su`ymesin,
O`zim su`ygen appag`im.

Tariyxiy qosiq-lar.

Belgili bir tariyxiy waqiyalarg`a baylanisli do`regen shig`armalardi-tariyxiy qosiq-lar dep ataymiz. Bunda xaliqtin` basinan o`tken tariyxiy waqiyalari, tariyxta bolg`an adamlar, batirlar, tariyxiy jag`daylar haqqinda so`z boladi. Tariyxiy qosiq-larg`a «Qaraqalpaq», «a`wezjan», «Jetti u`yge bir beldar», «Baysing`a», «Ma`rdikar» h.t.b. qosiq-lar kiredi.

ha`r bir tariyxiy qosiq o`z da`wirinde bolg`an tariyxiy jag`daylardi o`z ishine aladi.

Tariyxiy qosiq-lar o`zinin` ko`lemi yaki tematikalig` o`zgesheligine qaramastan atqariwshilar ta`repten aytila beredi.

Tariyxiy qosiqalardın o`z aldina janrlıq o`zgesheligi bolip, ol xaliq turmisinda bolip o`tken waqiyalar tiykarında quriladi. Ma`selen, «Qaraqalpaq» qosig`ında ha`r tu`rli da`wirlerde bolg`an basip aliwshiliq qanlı urislar, ko`ship-qoniwlar, ashliqtin` awir aqibetleri, tuwg`an ma`kannan ayriw ko`rinisleri so`z etiledi.

Ata jurtı Tu`rkistandı tasladı,
Esengeldi ma`hrem joldi basladı,
Qıtay, Qon`irat eki eldin` da`stani,
Xaliq awzında an`iz boldi qaraqalpaq.
Qiriq jıl ma`kan etti Jan`ada`r`yani,
Xaliqtin` to`men boldi turmis awhali,
Qiriq bir degen jilda esin jiynadı,
Xorezmge qayta ko`shti qaraqalpaq.

Bunnan basqa da «Baysing`a» qosig`ında xaliqtin` Baysing`a ko`shiwge ha`wesligi, Xorezmnin` qa`diri haqqında so`z boladı.

Sunday-aq «Na`yleyin», «Tapsirdim» qosıqlarında tariyxiy temag`a tiykarlanıp, olarda xaliqtin` ma`rdıkarlıqqa narazilig`i, aq patsha, ha`meldarlarg`a jek ko`riwshiligi so`z etiledi.

Aqıl-na`siyat qosıqları.

Aqıl-na`siyat qosıqları bular termeler bolip, bulardin` do`retiwshisi xaliq, atqariwshisi jiraw, baqsi, qissaxan, qosiqshılar.

Termeler-aqıl-na`siyat qosıqları o`zinin` mazmuni boyınsha aq penen qarani, jaqsi menen jamandı, baxit menen baxitsizliqti, a`dillik penen a`dilsizlikti, miynet penen jalqawliqti, insap penen jawizliq, ma`rtlik penen qorqaqliq h.t.b. adam minezine ta`n unamsız jag`dayları menen unamli qa`siyetler sheber qurastirilg`an ko`rkem qatarlar.

«Ne jaman» termesinde adamlarg`a oqiw-o`nerli aqıl-a`depli, adamgershilikli bolıwdı na`siyatlaydı. Misali`

Bir degende ne jaman
Bilimsiz o`ken ul jaman,
Ekilenshi ne jaman
Erkelep o`sken qız jaman.
Adamlardin` minez-qulıq normaları haqqında da aqıl-na`siyat qosıqları ko`p ushırasadı.
Bileginde ku`shim bar
Batırman dep maqtanba,
Baxit qonđi basıma
:lkeydim dep maqtanba.
Bunda adamg`a jaqsi minez-qulıq kerekligin, ha`ddinen aspawdı na`siyatlaydı.

ha`zil-da`lkek qosıqları.

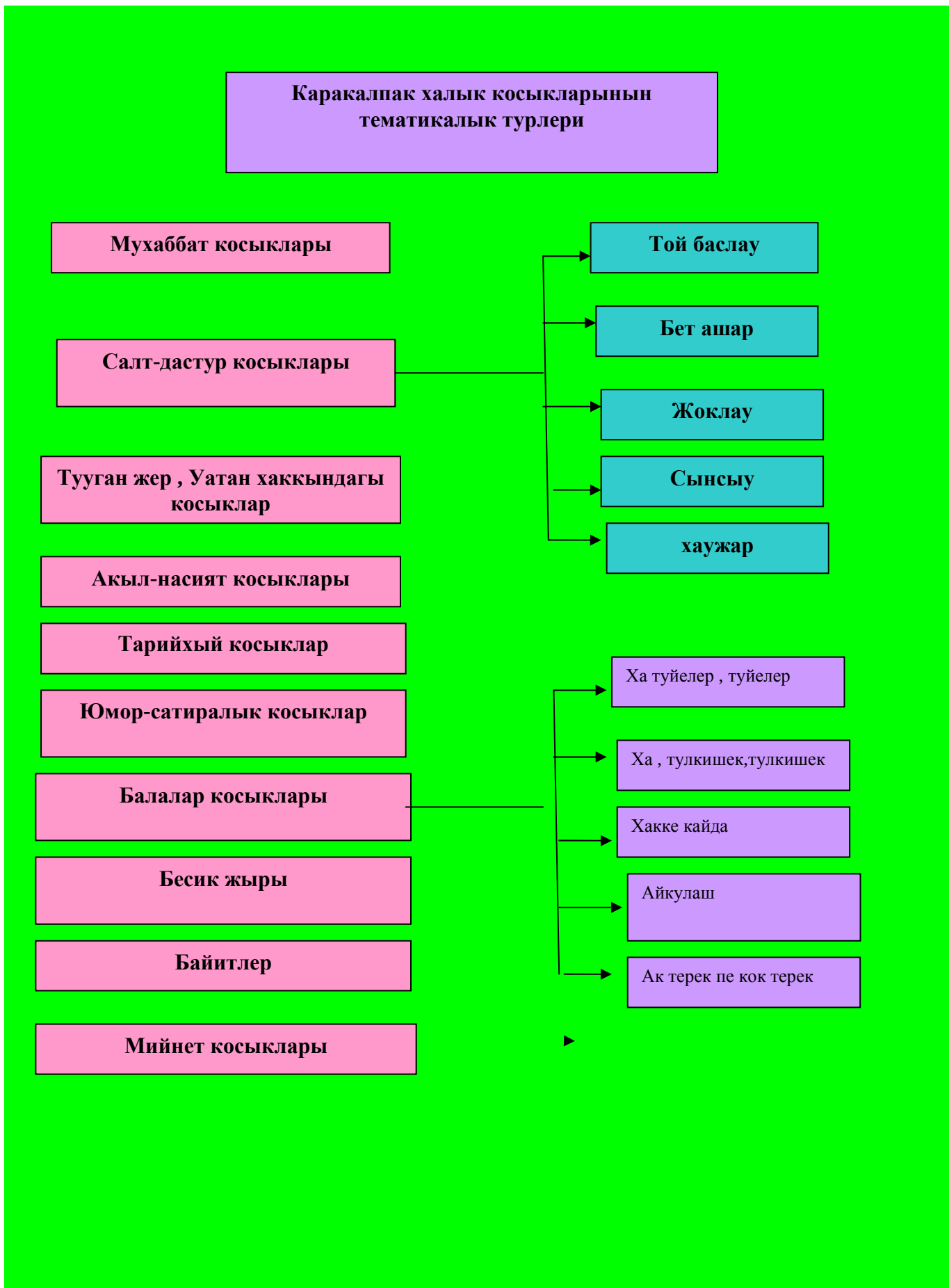
ha`zil-da`lkek qosıqları belgili waqiyag`a yaki adamg`a baynalıslı do`retilip, ku`lki tuwdiratug`ın yaki miyiq tarttıratug`ın bolıp keledi. Bul qosıqlar ko`bineşe mereke, toy-tamashalarda adamlardin` bir-birinin` u`stinen nama alısqan waqıtları aytiladı. Misali` Jol u`stinde targ`ıl mishiқ

Otırmısan` hu`rren` uship

Xaliq arasında da ayırım jag`daylarg`a baylanisli ha`zil-da`lkek qosıqları aytiladı. Misali` Arqa bette Qusqananin` tawı bar

Ba`ha`r bolsa sona, shibin jawı bar
Men jatırman aqbasliqtin` ishinde
Kerek bolsam o`zin` izlep tawıp al.

ha`zil-da`lkek qosıqları xalqımızdin` sheber qollanatug`ın su`yip tin`lap, juwap beretug`ın qosıqlarinin` biri.

3. Xaliq qosiqlarinin` xaliq turmisinda tutqan orni ha`m a`hmiyeti haqqinda.

Xaliq qosiqlari xaliq turmisinin` aynasi sipatinda tilge alinadi. Onda xaliqtin` o`tmish tariyxi, basip o`tken zamanlari turmis tirishiligi, ishki kewil keshirmeleri, en` jaqsi paziyetleri toliq beriledi. Ma`selen tariyxiy qosiqlarda xalqimiz tariyxinan az bolsa da mag`liwmat alsaq, balalar qosiqlari balalarimizdin` oy-o`risin, sana-sezimin rawajlanidiriwg`a u`lesin qosadi.

Besik jiri ananin` ha`m xaliqtin` perzentke degen su`yispenshiligin jirlaydi. Al, aqil-na`siyat qosiqlari bolsa adamlardi jaqsi-jaman islerin ta`rezige salip, tuwri jol ko`rsetiwshi qural.

Solay etip, biz qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` xalqimiz turmisinda, ruwxiy du`n`yasinda ken` ha`m teren` orin alg`an ruwxiy bayliq ekenligin ko`rdik ha`m xalqimizdin` xaliq bolip qa`liplesiwinde milliyligin saqlawda girewli orin tutqanlig`inin` gu`wasi boldiq.

QadaG`alaw sorawlari`

1. Qosiq qashan payda bolg`an
2. Xaliq qosiqlari qanday tu`rlerge bo`linedi
3. Xaliq qosiqlarinin` ta`rbiyalig a`hmiyeti.

Tayanish tu`sinikleri

1. Qosiq-belgili bir uyqasqa, o`lshemge ha`m irg`aqqa qurilg`an poetikalig do`retpe.
2. Tematika-ko`rkem shig`armanin` mazmuni ha`m ma`nisine qaray bo`liniwi.

V. TEMA: Salt-da`stu`r jirlari

Jobasi`

1. Salt-da`stu`r qosiqlarinin` xaliq u`rp-a`deti menen baylanisi haqqinda. Olardin` xalqimiz o`tmishindegi orni, xaliqtin` sotsialliq turmisi, u`nlesligi.
2. Salt-da`stu`r jirlarinin` tematikalig o`zgesheligi, atqariwshilari ha`m atqariliw orni, waqti haqqinda
3. Salt-da`stu`rlarinin` xaliq turmisindag`i orni ha`m ta`rbiyalig a`hmiyeti.

Paydalanilg`an a`debiyatlar`

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i. No`kis-uu, II tom.
2. Ma`mbetov K. Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati. No`kis-ow, iy-oo-betler.
3. Maqsetov Q., Tajimuratov A. Qaraqalpaq fol`klori No`kis-uo, qq0-qe0-betler
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri. No`kis-oy, ot-q0r-betler.
5. Ayimbetov Q. Xaliq danalig`i. No`kis-68, 12-15-betler.
6. Axmetov S., Bahadirova S. Fol`klorterminderdin` qisqasha so`zligi. No`kis-92.

1. Salt-da`stu`r qosiqlarinin` xaliq u`rp-a`deti menen baylanisi xaqqinda.

Salt-da`stu`r jirlari tiykarinan adamnin` du`n`yag`a keliwi, balaliq da`wiri, er jetiwi, u`yleniwi, du`n`yadan qaytiwi ha`m adamnin` o`mir o`tkellerinde gezlesetug`in tu`rli ha`diyselerge baylanisli kelip shiqqan. Sonin` ushin da salt-da`stu`r qosiqlarinin` mazmuni teren`, iqsham ha`m sheber do`retilgen.

Salt-da`stu`r jirlari uzaq waqitlardan beriturmista qollanilip, adamlardin` u`rp-a`detleri menen qosilip ju`redi. Olar ko`binese toy-tamashalarda, adam basina awir mu`siybet tu`skende qollaniladi.

Da`stu`r qosiqlari qisqa qatarlardan ibarat bolip, bunda syujetli waqiyalar so`z etilmeydi.

Da`stu`r qosiqlar ha`r bir jeke adamnin` o`mir tirshiliginde, turmisinda, tutas xaliqtin` qarim-qatnasinda xizmet atqaradi.

Salt-da`stu`r jirlari xaliqtin` etnografiyasina, tariyxina, u`rp-a`detlerine baylanisli bolip, ha`r qaysisi o`zinin` kelip shig`iw tariyxina iye.

Xalqimiz toyin, tamashasin jaqsi o`tkeriw maqsetinde toy da`stu`rlariga ilayiq toy qosiqlarin do`retken, al adamzat o`mirinde ushirasatug`in qayg`ili ku`nlerge baylanisli mun`sher qosiqlarin payda etken.

Da`stu`r qosiqlari ha`r da`wirde sol da`wirdin` zaman ag`imina qaray, ja`miyettin` anaw yaki minaw ta`repin ko`rsetip, o`zgerip bara beredi.

2. Salt-da`stu`r jirlarinin` tematikalig o`zgeshelikleri, atqariwshilar, atqarililiw orni, waqti haqqinda.

Salt-da`stu`r jirlari tematikalig jaqtan bir neshshe tu`rlerge bo`linedi. Q. Maqsetov penen A. Tajimuratovtin` 1979-jili shiqqan «Qaraqalpaq fol`klori» sabaqlig`inda da`stu`r jirlarin o`zinin` ishki mazmuni, tematikasina qaray to`mendegishe bo`ledi.

1) Toy jirlari` a) toy baslar b) betashar

2) Mun`-sher jirlari` a) joqlaw b) sin`siw v) ha`wjar.

Al, Q.Maqsatovtin` «Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri» (1996-jili) miynetinde da`stu`r qosıqların bes bo`limge bo`lip qaraydı. Olardan toy baslaw, ha`wjar, sin`siw, betashar, joqlaw. Bular bir-birinen o`zinin` mazmunı, ko`rkemlik o`zgesheligi muzikalilig`i menen u`lken atqarılıw orni, waqti menen u`lken ayirmashılıqlarg`a iye.

Toy baslaw.

Xalqimizdin` ha`r bir jeke adamnin` o`mirindegi en` quwanishli belgisi-toy bolip sanaladı. Toy ha`mme waqit adamlardin` shadlı, quwanishli baxitli ku`nlerinin` gu`wasi. :yleniw, qiz uzatiw, balalı bolıw, oni besikke bo`lew, jasti belgilew h.t.b. quwanishli sebeplerge baylanisli toylar o`tkeriledi. Solardin` ishinde qiz uzatiw ha`m u`yleniw toylarında toy baslar aytilatug`in bolip, sonnan keyin toydin` qizig`i baslang`an.

Toy baslar jirlarinin` tiykarg`i maqseti-toy berejaq bolg`an adamg`a qutlı bolsın aytiw, jaqsi tilek tilew, shan`araq qurıp atirg`an jaslarg`a baxit tilew siyaqli tilekler boladı. Toy baslawshi xalıqtin` tilegin toy berip atirg`an adamg`a jetkerip, quwanishına quwanish qosadı. Misali`Toy degen quwanishtin` bası bolar

Toy dese quyrıp qalg`an bas jumalar
Bul toydı qosıq penen baslayın men
Siyliqti to`rge berin` jan ag`alar.

Al, ha`zirgi jag`daylarda toyda toy baslar kelin keler aldında, toydin` baslanıwında qosıqshılar ta`repinen atqarıladı. Ma`selen`

Qutlı bolsın g`oshshaq jigit
Quwanishli toylarin`iz
O`zin`izge jarasadı
Aqıl menen oylarin`iz

Da`wir o`zgerislerine qarap toy baslawda o`zgeriske ushirap atır. Toy baslaw qanday o`zgeriske usharamasın, ol xalıqtin` burınnan sanasına sin`ip ketken salt-da`stu`rleri ekenligin, onin` o`z aldına atqarılıw orni ha`m atqarılıw sheberligi bar ekenligin moyınlaymız.

ha`wjar.

Xalqımızda qiz uzatiw waqıtında aytilatug`in salt-da`stu`r jirlarinin` biri ha`wjar bolip, bul ayırım waqıtları yar-yar dep te ju`ritiledi. ha`wjar uzatılıp atirg`an qiz ta`repinen de, arnawlı adamlar ta`repinen de atqarılıwı mu`mkin. O`tken zamanlarda ha`wjardı eki ta`repke bo`linip, topar bolıp atqarg`an. Son`g`i gezleri ha`wjar uzatılutug`in qiz ta`repinen qurdaslari ortasında aytilg`an.

ha`wjarda qizdin` ishki ku`yinish-su`yinishleri, u`yinen ketip baratirg`anlig`i, o`zge esikke barg`andag`i jag`daylari jirlanadı. Misali`

Qamshi boyı qar jawsa
Qarsaq jortar ha`wjar
Janım balam qayda dep
a`kem joytar ha`wjar

Ayırım waqıtları «ha`wjar» uzatılıp atirg`an qizdin` apa-sin`lileri yaki qurdaslari ta`repinen de aytiladı.

Sildir-sildir qamisqa
Sirg`am tu`sti ha`wjar
Sirlaspag`an jat elge
Apam tu`sti ha`wjar

ha`wjar qosıqlarinin` o`zine ta`n aytiliw irg`ag`i yaki o`z naması boladı. Bul nama xorg`a tu`sip aytiliwına da qolay.

Sin`siw.

Sin`siw-qiz uzatılıp keter aldında qiz ta`repinen atqarılutug`in da`stu`r jiri. Bul jo`ninde N.Da`wqaraev bilay jazadı` «Qizdı ku`yewine berip jiberiw ushin a`kesinin` u`yinen shig`arda, a`dette, qiz sin`sip dawis shig`aradı. Buni sin`siw deydi^a»

Sin`siw uzatılıwshi qizdin` jeke o`zi ta`repinen atqarıladı.

Ertede sin`siw qizdı qa`lemegen adamına bergende, qizdin` ishki du`n`yasındag`i keshirmelerin, mun`in sirtqa shig`ariw ushin aytilg`an. Son`in ala xalıq o`mirinen orın alıp da`stu`rge aylang`an. Sin`siwdi qiz eli-xalqi, ata-anası menen xoshlasıp baratirg`anda da aytqan. Misali`

Tan`sa`ha`rden oyang`an
Tal besikke tayang`an
Aq su`tin`e riyzaman
Xosh aman bol, anajan.

Betashar.

Erte da`wirlerden berli xalqimiz turmisinda toy merekelerinde aytilip kiyatirg`an salt-da`stu`r. Betashar tek g`ana u`yleniw toylarinda aytiladi. Burinlari betashar kelinshek uzatilib awil shetine yaki u`y qasina kelgende aytilatug`in edi. Al ha`zirgi da`wirde bolsa, toydin` en` qizg`an ma`ha`linde atqariladi. Betashardi arnawli atqariwshilar aytadi.

Da`slep aytim aytilip, jan`a kelgen kelinshekke aqil-na`siyat beredi. Iylip tu`sken awil-aymag`i, tuwisqanlari menen tanistirip ha`m aytim aytilg`anda taza kelin iyilip ta`jim etedi. Bul kelinshek tin` iybeliliginen, a`dep-ikramlilig`inan derek beredi.

Betashardin` o`zine ilayiq kirispesi boladi. Bundy da`wir, waqit, zaman haqqinda bir-eki awiz so`z aytilip, kelinshek penen aman-esenlik soroladi.

Shapqan atlar su`rinshek

Jalqaw adam boladi

Jas basinan erinshek

Aman tu`wel sorasayiq

Amansiz ba kelinshek.

Bunnan son` kelinge aqil berip, eli-xalqi menen ko`ristiredi. Ag`ayin-tuwg`an, ata-ene, qa`yin-biykesh, abisin-qaynag`alar menen tanistiradi.

Betashardin` ku`lkili, yumor menen toli qatarlari dayi menen jiye nlerge, u`ylengen jigittin` jora-joldaslarina arnaladi.

Joqlaw.

Qaraqalpaqlar da`stu`ri boyinsha adam o`lgen jerge erkekler eki bu`yirin tayanip, daladan dawis shig`arip baradi, al hayallar u`yge kirgen son` jilaydi.

Joqlaw-adam o`lgende onin` jaqin adami, tuwg`an tuwisqanlari ta`repinen aytilatug`in da`stu`riy jir.

Joqlawdin` mazmunin o`lgen adamnin` o`miri, onin` jaqsiliq isleri, keyninde qalg`anlardin` qayg`isi quraydi.

Joqlaw adam o`lgen waqitta, jetisin, qirqin, ju`zin, jilin bergende aytiladi. Biraq g`arri adamnin` jilin bergende joqlaw aytilmaydi. Joqlawdin` o`zine ilayiq namasi bar. Ol nama mun`li, qayg`ili boladi. ha`r bir pitken ma`nili juwmaqтан son` «ah-way, way-ay» degen zarlaniw qosiladi.

Joqlawdin` atqariliw jag`daylari ha`r xaliqta o`zinin` milliy o`zgesheligine iye Qaraqalpaq xalqında dawislap jilaw arqali, joqlap aytilip jilaw arqali marhum eske alinadi.

Qulaq salin` so`zime

Jiyilip kelgen xalayiq

Na`siyat berin` o`zime

Aytqanin` menen bolayin

Tuwisqannin` ishinde

Ushqan bir aqsha quw edi

O`z elimnin` ishinde

Jig`ilmas altin tuw edi

Joqlawda ten`ew, salistiriw ko`p gezlesedi. Marhumdi qusqa, haywang`a, ayg`a, ku`nge, juldizg`a ten`ep joqlaydi. Joqlaw qosiqlarinin` tematikasi ha`r qiyli bolip keledi. Joqlawdi atqariwshi arnawli adamlardi joqshi dep ataydi.

3. Salt-da`stu`rlerinin` xaliq turmisindag`i orni ha`m ta`rbiyaliq a`hmiyeti.

Salt-da`stu`rlar xaliqtin` turmisinda, ku`ndelikli o`mir tirishiliginde a`hmiyetli orin iyeleydi. Da`stu`r qosiqlari o`zinin` atqaratug`in xizmeti, turmista qollaniliw o`zgeshelikleri menen xaliq qosiqlarinan ajraladi. Da`stu`r qosiqlari xaliqtin` toy atqariw, mereke beriw, marhumdi jerlew siyaqli u`rp-a`detleri menen tig`iz baylanisqan.

Da`stu`r qosiqlarinin` ta`rbiyaliq a`hmiyeti og`ada ku`shli bolip, buni biz ku`ndelikli turmistan da an`laymiz. Ma`selen, «Betashar» din` kirispesindegi aytilatug`in na`siyat qatarlar tek taza kelinge tiyisli bolmay, ol ko`pshilikti de jaqsi insan boliwg`a shaqiradi.

Qos artina mal kelse

Baqanlama kelinshek

Ba`rin o`zim bilemen dep

Qaqan`lama kelinshek

Irgege qarap ko`p so`ylep

Sin`qirlama kelinshek

Jiynalg`an xaliqqa betashardin` ta`sirligi de, o`tkirligi de usinda.

Xaliq betashardin` ku`shi menen o`z a`wladlarin adamgershilikke, dosliqqa, sabirliliqqa, miynet su`yiwshilikke ta`rbiyalag`an. Bul da`stu`r arqali biz bu`gingi ku`nimizde de jaslar di en` jaqsi bag`darda trbiyalawimizg`a boladi.

Al joqlaw arqali adamzatqa marhumlardi siylaw kerekligi, ha`mme waqit eske alip, o`lini hu`rmet etiw siyaqli tu`sinikler keleshek jaslarg`a da uqtiriliwi tiyis.

Qadag`alaw sorawlari

1. Salt-da`stu`r jirlari neshe tu`rge bo`linedi.
2. Salt-da`stu`r jirlarin qashan ha`m qay waqta atqariladi.
3. Salt-da`stu`r jirlarinin` ta`rbiyalig a`hmiyeti

Tayanish tu`sinikleri

1. Salt-da`stu`r-xalqimizdin` milliy o`zgesheligine baylanisli do`regen u`rp-a`detleri.

VI. TEMA: Aytimlar ha`m aytis

Jobasi`

1. Aytim ha`m aytislardin` xalqimiz o`tmishinde olardin` ruwxiy du`n`yasinda tutqan orni
2. Aytim ha`m aytislardin` payda boliwi xaliq poeziyasina aralasiwi
3. Aytim ha`m aytislardi atqariwshilar, olardin` da`wirdin` o`tiwi menen qollaniliwi

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i. II tom, No`kis-77, 131-147-betler
2. Qaraqalpaq fol`klori. XII tom, No`kis-83, 130-b.
3. Ayimbetov Q. Xaliq danalig`i. No`kis-68, 49-bet
4. Maqsetov Q., Ta`jimuratov a`. Qaraqalpaq fol`klori No`kis-79, 131-43-betler
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin` ko`kerm awizeki do`retpleri. No`kis-96, 110-133-betler

a`. Aytim ha`m aytislardin` xalqimiz o`tmishinde olardin` ruwxiy du`n`yasinda tutqan orni

Qaraqalpaq fol`klorinda aytimlar ha`m aytislar o`zinin` jeke o`zgesheligi menen ayrilip turadi. Aytimlar erteden baslap xalqimiz sana-sezimine diniy inanimlar tiykarinda sin`isip ketken. Aradan neshshe a`sirler o`tiwi menen bular elege shekem saqlanadi.

Aytimlarg`a ba`dik, gu`lapsan, yaramazan kirip, bulardin` o`z aldina qollaniliw usili bar. Aytimlar awiriw adamdi emlegende qollaniladi. Awiriwdi awildin` sirtina shig`arip ottan atlatip ba`dik aytadi. Ba`dik, gu`lapsan qizilsha, quro`zek ha`m basqa da etke shig`atug`in keselliklerdi joq qiliw ushin aytiladi. Usi aytimlardi aytip adam o`mirin saqlap qaliw siyaqli tu`siniklerge xaliq shin kewli menen berilip isenip ketken.

Q. Ayimbetovtin` «Qaraqalpaq fol`klori» atli kitabinda «Turmis, salt-da`stu`r jirlari» degen bo`liminde «Din salti» degen temasha berilgen bolip, bunda ba`dik, gu`lapsan, a`rwaq shaqiriw, aydi ruwza, aydi qurban, yaramazan haqqinda so`z etedi.

ha`zirgi waqitta eskiden kiyatirg`an irim, u`rp-a`det, da`stu`r, aytimlarg`a jan`a ko`z-qarasta boliwimiz o`z-o`zinen payda bolg`an qubilis. Sebebi elimizde payda bolg`an jan`a ja`miyetlik, siyasiy, ilimiy ko`z-qarastin` ju`zege keliwi, xaliqlardin` ma`deniy miyraslarina, milliy o`zgesheligine eski ruwxiy qa`diriyatlardi qayta tiklewine ha`reket etiw usi na`rselerdi qolg`a aliwg`a tu`rtki boldi.

Aytis-fol`klordin` en` qiziqli janrlarinin` biri bolip, aytis haqqinda qoeo-jili O. Qojurov, Q. Ayimbetov, 1951-jili N. Baskakov, 1977-jili N. Da`wqaraev o`z miynetlerinde ken` tu`rde toqtap o`tti.

Q. Ayimbetov o`zinin` «Xaliq danalig`i» nda «Aytislar» degen bo`lim ajratip juwap aytisi menen shayirlar aytisina toqtaydi.

Professor K. Allambergenov «Qaraqalpaq a`debiyatinda aytis» (No`kis-89) miyneti arqali qaraqalpaq a`debiyatindag`i aytis janrin a`dewir da`rejede izertlegen ilimpaz ekenligin bilemiz. Bul miynet aytis janrinin` o`zine ta`n o`zgesheliklerin ashiwda, rawajlaniw jollarin ko`rsetiwde u`lken a`hmiyetke iye.

Aytis-aytisiw, so`z jarisi degen ma`nide qollaniladi.

Aytis ko`birek bizin` xalqimizda, otirispameylislerde, toy-jiyinlarda aytilg`an.

2. Aytim ha`m aytislardin` payda boliwi xaliq poeziyasina aralasiwi

Aytimlar-islam dininen buring`i dinler qollanilg`an waqitlari payda bolg`an boliwi kerek. Sebebi zikir saliwi, porxanlar oyini bular shaman dininin` ta`sirinde payda bolg`an.

Aytilar adamlardi ta'biyiy apattan aman alip qaliwg'a, qorg'aniwg'a ja'rdem qiladi dep tu'sinip, adamlar tu'rli inanim siyiniw jollarin do'retken, jirlag'an. Bug'an ba'dik, gu'lapsan, qamshilaw, qurt shaqiriw, a'rwaq shaqiriw, awiriwlardi emlew jirlari kiredi.

Ba'lik, gu'lapsandi arnawli atqariwshilar bolip, olardi ba'dikshi, gu'lapsanshi dep ataydi.

Ba'dikshi ya gu'lapsanshi awiriwg'a qarap zatlardin', haywanlardin', adamlardin' atin atap, «ko'sh» so'zin qollanadi, bul buyriq penen awiriw deneden shig'arilip jiberiledi.

haw ba'dik, ko'sher bolsan' ju'zgenge ko'sh

Qasin kerip, qabag'in su'zgenge ko'sh

Onnan jaylaw tappasan' men aytayin

Bul du'n'yadan gu'derin u'zgenge ko'sh

Ba'dikshiler menen gu'lapsanshilar a'yyemnen qaytalanip kiyatirg'an turaqli qatarlardi aytadi. Ba'dik atqariwshi ta'repinen janli zat sipatinda tu'siniledi. Ba'dikti ta'wip ha'm basqalar aytiw mu'mkin. Ol a'dette tu'nde yamasa gewgimde aytiladi.

Gu'lapsan ba'dikke qarag'anda biraz o'zgeshelik penen aytiladi. Tek atlarinda o'zgeris bolmasa mazmuni bir ma'nini an'latadi yaki adam denesinen awiriwdin' shig'ip ketiwin so'z etedi.

Misali'

Gu'lapsan, gu'lapsan, gu'lapsanday

Gu'lapsan qaydan kelgen ulasqanday

Kelgende ko'shirine iyt gu'lapsan

Ko'risip a'kesi menen jilasqanday

Ko'risip sheshesi menen jilasqanday

Solay etip, ba'dik ha'm gu'lapsan erte da'wirimizden bu'gingi ku'nimizge shekem saqlanip kelgen, xalqimizdin' duwa sipatinda qollanilatug'in aytilari.

Qaraqalpaqlarda da'stu'rge aylang'an ja'ne bir aytimnin' tu'ri yaramazan bolip, yaramazan aytiw islam dininin' tarawina baylanisli aytilatug'in bolg'an.

Yaramazandi oraza ayinda aytadi. Oni arnawli atqariwshilar bolmay aytqisi kelgen ayta beredi. Burinlari yaramazan ko'birek qizlari, jas kelinshekleri bar u'ylerge aytilg'an. Yaramazan aytiwshilarg'a barg'an u'yi da'n, nan, pul beretug'in bolg'an.

Yaramazannin' mazmuninin' tiykari jaqsi tilekler menen toli bolip, onda adamlardin' bayiwi, perzentli boliwi, saqiy boliwi, oylag'an maqsetlerine jetiwi so'z boladi. Misali'

Yaramazan ayta-ayta hesh boladi

ha'r u'yde bunsha tursam kesh boladi

Da'wletli adam ko'p malg'a dus boladi

Ya, Muhammed u'mmetin'e yaramazan

Yaramazan xaliq turmisina sin'ip ketken, adamlardin' qayir-saqawat, saqiyliq'in sinaytug'in, din ha'm turmis haqiyqatliq'in birlestiretug'in, adamlar ushin jaqsi tilekler menen toli aytim.

Porxan aytilari-zikir saliw, so'z qu'diretine a'rwaqlar, a'wliye, pirlerge su'yenip awiriw denedegi kesellikti shig'ariw ushin aytilatug'in so'zler.

Aq pa'tiya, alg'is aliw xaliqtin' moralliq kelbetine a'sirler boyi sin'genligi sonshelli, bul minez-quliqin' normasina aylang'an. Pa'tiya beriw, alg'is aytiw adamlar ushin en' jaqsi islerdin' na'tiyjesi.

Aytis qosiqarlari ju'da' erte zamanlarda payda bolg'an. Biz aytistin' ayirim formalarin qaraqalpaq da'stanlarinan ko'remiz.

Fol'klordag'i aytis-bul bir waqitta, bir orinda ko'rkem so'zge sheberligi bar eki adamnin' bir-birin so'zden jen'iw ushin yadnan suwirip salip awizeki aytatug'in poeziyalig do'retpe. Aytis ko'rkem so'z jarisinin' o'z aldina bir ko'rinisi.

Aytislar tiykarinan u'shke' qiz-jigitler, sheshenler ha'm shayirlar aytisi bolip bo'linedi. Qaraqalpaqlarda qiz-jigitler aytisi ko'p taralg'an ha'm otirispalarda aytiladi. Juwap aytislardi ka'sip qilip ju'rgen sheshen jigitler, dilwar qizlar bolg'an.

Misali'

Suymuriq degen qus boladi

Siyneleri gu'mis boladi

Zamanlastan ga'p esitip

Qapa kewlim xosh boladi

Aytis baslang'an son' toqtap qalmay so'zin dawam ete beredi.

Suymuriq degen qus bolar

Siynesi gu'mis bolar

Yar-yarg'a ashiq bolsa

Aqir bir ku`n dus bolar

Juwap aytislar otirisanin` bastan aqirina shekem dawam etedi. Otirisa son`inda eki ta`reptin` birewi juwap aytip, og`an ekinshi ta`rep juwapqa-juwap qaytarip tarqasiwg`a tiyisli boladi.

Aytislardin` xaliqta ken` taralg`an ja`ne bir tu`ri shayirlar aytisi bolip, bul aytis eki suwirip salmay shayirlardin` so`z jarisiwinan, jarisip aytisiwinan do`reydi.

Fol`klordag`i shayirlar aytisi misalina a`jiniyaz benen Qiz Men`esh, Mansur menen Da`menin` aytislari kiredi. Misali`

Men`esh` Menin` menen aytisip tirewin` kim

Ko`p ishinde su`insen` su`yewin` kim

Qalpaqsan`ba, sartsan`ba, sawansan`ba

a`ken`nin` qoyg`an ati, su`yegin` kim

a`jiniyaz` Su`rinsem ko`p ishinde xaliq su`yewim

Qudayim su`rintpegey haq tilegim

a`kemnin` qoyg`an ati a`jiniyaz

Sorasan` qaraqalpaq - men su`yegim

Aytislarda xaliq turmisi, ma`deniyati, u`rp-a`det da`stu`rleri, adamlardin` qarim-qatnasi so`z boladi.

3. Aytim ha`m aytislardi atqariwshilar, olardin` da`wirdin` o`tiwi menen qollaniliwi

Qaraqalpaq aytimlarin aytqariwshilar sol xaliqtin` o`zlerinin` ishinen shiqqan adamlar. Ba`dik, gu`lapsandi atqariwshilardi ba`dikshi, gu`lapsanshi dep atap, bular kesel adamlardi emlegende o`zlerinin` ja`rdemlerin tiygizgen.

Xaliq qandayda bir g`ayri-ta`biyiy ku`shke isenip jasag`an. Zikir saliw, a`rwaq shaqiriw, qurt shaqiriw islerin porxanlar yaki arqali bar adamlar islegen. Xaliq porxanlardan aybinip, siyiniw jasag`an.

Al, yaramazanda bolsa oraza ayinda ko`binese kishkene balalar ha`r u`ydin` esiginin` aldina barip atqarg`an.

Pa`tiya beriw, alg`is aliw siyaqli da`stu`rlar, mollalar, jasi u`lken, ibratli adamlar ta`repinen iske asirilg`an. Aytislardi atqariwshilarg`a toqtaytug`in bolsaq, juwap aytislari toy-merekelerde qa`legen so`zge isengen jigitle, dilwar qizlar ta`repinen atqarilg`an. Xalqimizda berilgen soraw juwapsiz qalmay ku`ta` sheberlik penen aytisqan.

Shayirlar aytisi da o`z aldina bolip bunda tuwg`an jer, awil aymaq tuwg`an tuwisqan, aytisqan adamnin` qa`siyetleri tilge alinadi.

Solay etip, qaraqalpaq fol`klorinin` aytim ha`m aytis janrlari o`zinin` formasi, mazmuni, ko`rkemligi ha`m turmista qollaniliw o`zgeshelikleri menen ayrilip turatug`in ko`zge tu`serlik janrlarinan esaplanadi.

Qadag`alaw sorawlari

1. Aytim degen ne
2. Aytis degen ne
3. Aytim ha`m aytis qashan payda bolg`an
4. Aytis janrin izertlewshi kim

Tayanish tu`sinikleri`

1. Poeziya-ko`rkem so`z benen berilgen qosiq qatarlari
2. Aytim-dinge baylanisli do`regen qosiq ha`m da`stu`rlar
3. Aytis-eki adamnin` so`z benen ku`sh sinasip aytisiwi

Aytim ha`m aytislardi atqariwshilar, olardin` da`wirdin` o`tiwi menen qollaniliwi Jumbaqtin` aniqlamasi ha`m do`reliw tariyxi. Jumbaqtin` a`hmiyeti

VII. TEMA: Jumbaqlar ha'm jan'iltipashlar

Jobasi`

1. Jumbaqtin` aniqlaması ha'm do`reliw tariyxı. Jumbaqtin` a`hmiyeti.
2. Jan`iltipashların` janrlıq o`zgesheligi, qurılısı ha'm mazmunı
3. Jan`iltipashların` ta`rbiyalıq a`hmiyeti
4. Jan`iltipashların` yumor-satiraliq elementler haqqında

Paydalanılğ`an a`debiyatlar

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarınin` toliq jıynag`ı No`kis-uu, II tom. qei-r0-betler
2. Maqsetov Q., Palimbetov K. Qaraqalpaq jan`iltipashları Bilim, No`kis-oe.
3. Maqsetov Q., Ta`jimuratov a`. Qaraqalpaq fol`klori No`kis-uo, qrr-qt0-betler
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqının` awızeki ko`rkem do`retpeleri. No`kis-oy, qrw-tw-betler

q. Jumbaqtin` aniqlaması ha'm do`reliw tariyxı. Jumbaqtin` a`hmiyeti.

«Jumbaqq»-»jum» ha'm «baq» degen eki so`zdin` qosindisinan do`regen atama.

Jumbaqq-uyqasinlı ko`rkem qatarların` ja`rdeminde bir na`rsege usatiw arqalı jasirg`an zatti tabiw.

Jumbaqlar xalıq arasında og`ada erte zamanlardan baslap aytilip kiyatirg`anliqtan onin` mazmunı ha`r tu`rli. Jumbaqlar o`zinin` da`slepki shig`ısında tez oylap tabiwg`a, son` kewil ko`teriw, tamasha, qiziq retinde qollanilatug`ın boldi.

Jumbaqlar uzaq da`wirlerden baslap do`retilip kiyatir ha'm ele de do`reliwi dawam etpekte.

1951-jili basılğ`an N.Baskakovtin` «Karakalpakskiy yazık» kitabının` I tomında 150 den aslam qaraqalpaq jumbaqlarının` u`lgisi berilgen, qoye-jili S.Abbazov ha'm a`.Alimovlar tayarlawında «Jumbaqlar» toplami, 1970-jili A.Alimovtin` tayarlawında «Jumbaqlar» toplami basılıp shıqtı. «Qaraqalpaq fol`klori» nin` XX tomlig`inin` III tomi jumbaqlarg`a arnalğ`an.

Jumbaqlar tematikasi jag`ınan og`ada bay. Jumbaqlar en` da`slep ha`mmege tu`sinikli, ju`da` tanis, u`y buyimların, u`y haywanların ha'm o`simliklerdi jumbaqlawdan baslanadi. a`piwayidan qospalı zatti jumbaqlawg`a o`tedi. Bul balaların` oyın tapqırlıg`ın a`ste-aqirin rawajlandiriw ushin paydali.

Jumbaqlar ko`binese ta`biyatqa, adamzat, haywanatlar du`n`yasına, o`simlikke baylanisli do`reydi. Misali`

1. Tam basına tari jaydim (Juldiz)

2. Aq sandıg`ım ashıldı

Ishinen gu`mis shashıldı (ku`n)

Al o`simlik, miywe paliz o`nimlerine baylanisli`

1. Jer astında qatara qazıq (geshir)

2. Qabat-qabat tonı bir

Kishkene g`ana boyı bar (piyaz)

Adam mu`sheleri haqqında da qiziq jumbaqlar toqılğ`an.

1. Bir tawdin` basında eki lashin

Ko`rmeydi qansha ushsa da tawdin` basin (bas, ko`z)

Jumbaqların` a`dewir bo`legi haywanatlar du`n`yasına baylanisip keledi.

1. Tu`bi bir, shaqası min` (attin` quyrig`i)

2. Basi toraq, quyrig`i oraq (qoraz)

Jumbaqlardag`ı so`z etilgen belgiler o`z gezeginde sol zatların` anaw yamasa minaw o`zgesheliklerin bildiredi.

Jumbaqların` basqa fol`klorlıq shig`armalardan ayirmashilig`i, ba`rinen burin onin` mazmunında-sheshiwdi talap etetug`ın sirdin` jasirilip beriliwi menen ko`rinedi. Jumbaqq atamasının` kelip shig`iwi da usıg`an baylanisli.

Jan`iltpashlardin` janrlin` o`zgesheligi, qurilisi ha`m mazmuni

Jan`iltpashlar-balalar du`n`yasi ushin do`retilgen xaliq awizeki do`retpeleri bolip ol balalardi duris so`ylewge, tilin shiniqtiriw`a, seslerdi duris aytiw`a u`yretedi.

So`zdi, ondag`i seslerdi aljaspay, jan`iltpash dep ataymiz.

qouo-jili shiqqan Q.Maqqetov, a`.Ta`jimuratovtin` avtorlig`i «Qaraqalpaq fol`klori» nda jan`iltpashlar o`z aldina janr etip berilgen.

qooe-jili «Qaraqalpaq jan`iltpashlari» degen at penen toplam baspadan shiqti.

Jan`iltpashlar mazmuni boyinsha belgili bir oydi beriw mu`mkin, biraq olarda ta`kirarlawda qiyinliq tuwdiratug`in birgelikli so`zler boliwi sha`rt. Misali`

Qirda qiriq qirg`awil

Qiriq qirg`awil ishinde

Qiriq jil qisir qalg`an

Qizil, qil quyriqli qirg`awil

Jan`iltpashlar a`sirler dawaminda xaliq ta`repinen iqsham, jiynaqli, ko`rkem mazmunli etip islenip kelgen. Onin` qosiq qatarlarina yamasa ko`rkem prozasina ziyat so`z qosiw mu`mkin emes.

Jan`iltpashlar tiykarinan xaliq o`mirinin` anaw ya minaw tarawina, turmis tirishiligine, ka`siplerine baylanisli do`reydi.

N.Da`wqaraev jan`iltpashlar tuwrali` «Bul uyqasimli qosiq tu`ri menen aytilsa da namag`a salip aytilmaydi. Bul qosiqta bir tu`ples ga`pler, bir tu`ples so`zler, bir tu`ples buwinlar ko`p gezlesedi. Sonliqtan aytiw`a qiyin boladi`» dep jazadi.

Jan`iltpashlardin` qurilisi ta`rtibi qatan` uyqas tu`rinde emes, al tu`rli formada uyqasimli qosiq tu`rinde de yaki bolmasa prozaliq uyqas tu`rinde de kelip, olar bir tekles qiyin so`zlerdeng du`ziledi. Misali` Ala g`arg`a, qara g`arg`a

Ala g`arg`anin` qasinda ana g`arg`a

ha`mmesi de qara g`arg`a.

Jan`iltpashtin` ta`rbiyalig` a`hmiyeti

Jan`iltpashlar balalar du`n`yasi ushin do`retilgenlikten bular balalardin` tilin o`siriwge, aniq, naqma-naq so`ylewge u`yretedi.

Jan`iltpashlar balalarg`a pedagogikalig, didaktikalig ta`rbiya beredi. Bala tilin japliqtiriw, oni shu`ljin` boliwdan saqlandiriw jag`inan meditsinalig ta`a`hmiyeti bar.

Balalar jan`iltpash aytiw arqali xaliq leksikasinin` fondin, so`zlik quramin u`yrenedi, so`z baylig`i ku`sheydi.

Tili shiqqan balalardin` bir topari «R» ha`ribin ayta almay ju`redi, shu`ljin` balalar ushirasadi. Sonliqtan qiyin seslerdi, so`zdi u`yreniwde jan`iltpashtin` orni o`z aldina.

O`tkendegi ata-babalarimizdin` o`z balalarin shala, shu`ljin` so`ylewinen saqlandiriw maqqsetinde olardin` tilin ha`m yadin o`siriw ushin qiyin so`zlerdi qurastirip, ko`rkemligi ha`m ta`rbiyalig` a`hmiyeti ku`shli jan`iltpash janrin oylap tapqan.

Misali` Esik aldindag`i otinnin`

Sho`psheklireginen alip kel

Tomarlirag`inan alip kel

Tu`birlireginen alip kel

Bul jan`iltpash balalardin` yadin o`siriw menen birge miynetke de ta`rbiyalaydi.

Uliwma alg`anda, jan`iltpashlar balalardin` so`z oyini ushin, ku`lki ushin, tildi jatliqtiriw ushin do`retiledi.

Jan`iltpashlar balalar ta`lim-ta`rbiyasinda u`lken a`hmiyetke iye bolip xaliq o`mirin, turmisin u`yretedi.

Qadag`alaw sorawlari

1. Jumbaq degen ne
2. Jan`iltpash degen ne
3. Jan`iltpashlar qanday tu`rlerge bo`linedi
4. Jumbaqtin` tu`rleri

Tayanish tu`sinikleri

1. Jumbaq-uyqasimli ko`rkem qatarlardin` ja`rdeminde bir na`rsege usatiw arqali jasirg`an zatti tabiw
2. Jan`iltpash-balalardin` tilin jatliqtiriw ha`m o`siriw ushin aytilatug`in ko`rkem so`z qatarlari

VIII. Tema` Naqil-maqallar

Jobasi`

1. Naqil-maqallardin` aniqlamasi, payda boliw derekleri tuwrali
2. Naqil-maqallardin` jiynaliwi, izertleniwi ha`m jariq ko`riliwi haqqinda
3. Naqil-maqallardin` klassifikatsiyasi, olardin` tariyxqa qatnasi, ko`rkemlik o`zgesheligi
4. Naqil-maqallardin` ko`rkem tvorchestvosinda tutqan orni ha`m ayirmashiliqlari

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i No`kis-77, 156-65-betler
2. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazik Tom, I. M.,-51.
3. Qaraqalpaq fol`klori IV tom No`kis-1978, 348-b
4. Maqsetov Q., Ta`jimuratov A. Qaraqalpaq fol`klori No`kis-79, 152-61-betler
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpeleri. No`kis-96, 152-67-betler.

1. Naqil-maqallardin` aniqlamasi, payda boliw derekleri tuwrali

ha`r bir xaliqtin` awizeki ko`rkem so`zine fol`klorina na`zer awdarsaq naqil-maqallar ayriqsha orin tutadi.

Naqil-maqallar xaliqtin` neshshe min` jillar dawaminda puxtalap, kir juqtirmay atadan balag`a o`tkerip saqlap kiyatirg`an hasil du`n`yasi.

Naqil-maqallar turmisqa iykemliligi uzaq oydi qisqartqan ko`leminin` jaqinlig`i ja`ne pikirdi isenimli etip bayanlawdin` o`tkir qurali boliw qa`siyetleri menen basqa awizeki do`retpelerden parqlanadi.

Qaraqalpaq naqil-maqallari xaliqtin` ku`ndelikli is ta`jiriybesinin` jiyintig`inan kelip shiqqan so`z marjanlari. Naqillar ja`ma`a`tluk pikirdi bildirip, tu`sindirip, moralliq normalardi salistiradi.

Naqildin` maqseti tin`lawshig`a paydali aqil aytiw, na`siyhat beriw, u`lgi ko`rsetiw bolsa da, olar mazmuni ha`m formasi jag`inan bir neshshe tu`rlerge bo`linedi. Naqil menen maqal bir-birinen parqlanadi. Naqildin` qurilisindag`i so`zler onin` da`l ma`nisin bildiredi. Sonliqtan naqillar tin`lawshig`a aqil-na`siyatti tuwri tu`sindiredi. Bunda turmis ha`diyseleri menen waqiya o`zgeshelikleri tuwrilap naqma-naq juplastirip aytiladi.

Al, maqaldin` qurilisindag`i so`zler awispali, astarli ma`nis an`latadi. Maqalg`a ta`n bir qa`siyet ol tuwra ga`pti timsalli ga`pke almastiradi, ondag`i so`zlerdin` ma`nisi ha`r qanday jag`dayg`a baylanisli awistirilip qollaniladi.

O`mir sabaqlarin ana jer, ata-ana, tuwg`an tuwisqanlardi hu`rmetlewdi naqil-maqallardan u`yrenesen`.

Naqil-maqallar xaliqtin` a`sirler boyi bay o`mir ta`jiriybesinen payda bolg`an xaliq arasindag`i danishpan adamlar ta`repinen og`ada qisqa ha`m ko`rkem etip do`retilgen so`z marjanlari.

Naqil-maqallar ju`da` erte da`wirlerde-aq ele kitap, qag`az jaziw bolmag`an zamanlarda o`zinin` danaliq mazmuni menen adamlarg`a tuwri jol siltegen qural.

Naqil-maqallar jo`ninde belgili juwmaqqa kelgende` Naqil-maqallar-qisqa iqshamli, uyqasqan so`zler dizbegi menen juwmaqlastirilg`an oylar du`rkinin an`latatug`in, adamlardin` du`n`yag`a qatnasin, keleshekke aqil-na`siyat silteu beretug`in so`zler.

Qaraqalpaq naqil-maqallarinda jaqsiliq penen jamanliq, dos-dushpan, ashshi-dushshi, hadal-haram siyaqli qa`siyetler so`z etilip salistiriladi.

2. Naqil-maqallardin` jiynaliwi, izertleniwi ha`m bastirilip shig`ariliw ma`seleleri.

Tu`rkiy tilles xaliqlardin` naqil-maqallari orta a`sirdegi jazba esteliklerde shig`is a`debiyatshilarinin` shig`armalarinda M.Qashg`ariydin` «Tu`rk so`zligi»toplaminda ko`p gezlesedi.

Jergilikli ilimpazlarimizdan N.Da`wqaraev o`zinin` «Qaraqalpaq a`debiyati tariyxinin` ocherkleri» miynetindegi «Awizeki xaliq tvorchestvosi» bo`liminde naqillarg`a ayriqsha toqtap tallaw jasaydi.

Naqillardi ko`birek jiynaw isleri menen shug`illang`an ilimpaz Q.Ayimbetov boldi. Ol 1949 ha`m 1956 jillari eki iret minatyura formasinda qaraqalpaq naqil-maqalların bastirip shig`ardi. Q.Ayimbetov o`zinin` «Qaraqalpaq fol`klori» kitabinda naqil-maqallarg`a bo`lim ajiratip, ken` tu`rde ilimiy miynet isledi.

Qaraqalpaq naqil-maqalların jiynaw, bastirip shig`ariw, ayriqsha izertlew ma`selelerin alip barg`an T.Niyetullaev boldi. Ilimpaz qaraqalpaq naqil-maqallari boyınsha dissertatsiya jaqladi. Ol ja`ne de 1978 jili qaraqalpaq fol`klorinin` ko`p tomlilig`inin` naqil-maqallarg`a arnalg`an to`rtinshi tomin baspag`a tayarladı. Bunda 4000 jaqin qaraqalpaq naqil-maqallarınin` u`lgileri berilgen edi.

T.Niyetullaevtin` naqil-maqallarg`a arnalg`an monografiyasi bul janr boyınsha islengen birinshi ko`lemli ilimiy miynet boldi.

Qaraqalpaq naqil-maqallari qisqa formada o`zbek, qazaq, qirg`iz, tu`rkmen, tatar, bashqurt tillerinde de basildi. N.A.Baskakovtin` «Poslovitsi i pogovorki narodov Vostoka» degen kitabinda trt qaraqalpaq naqil-maqallari A.Valitova awdarmasi menen rus tilinde basildi.

3.Naqil-maqallardin` klassifikatsiyasi olardin` tariyxqa qatnasi. Ko`rkemlik o`zgesheligi.

Belgili ilimpaz N.Da`wqaraev o`zinin` miynetinde qaraqalpaq naqil-maqalların tematikasi boyınsha bir neshshe tu`rlerge bo`ledi` El xaliq, ko`pshilik, ra`ha`t jo`ninde, batir, er jigiti, dosliq, dushpan jo`ninde bilim, o`ner, aqil jo`ninde, qatin, bala jo`ninde, diyxanshiliq, to`rt tu`lik mal, baliqshiliq jo`ninde, taw-tas, suw, jawin haqqında, an`shiliq, densawliq jo`ninde, xanlar, biyler, sawdagerler jo`ninde bir neshshe tu`rlerge bo`lip qarap, ha`r qaysisina misallar keltiredi.

Ilimpaz maqallardi naqillardan bo`lip qaraydi.

Al, ilimpaz T.Niyetullaev «Qaraqalpaq fol`klori»nin` IV tomindag`i kiris so`zinde naqil-maqallardi jeti bo`limge bo`lip` miynet, diyxanshiliq, mal sharwashiliq, baliqshiliq, an`shiliq, sawda-satliq, ja`miyetlik moral, aqil-na`siyat, tuwisqanliq, u`rp-a`det, o`ner, bilim, ha`zil-da`lkek, watan, el-xaliq, awizbirshilik, jil ma`wsimleri, din ha`m ha`kimshilikke baylanisli tematikag`a ajiratadi. Ja`ne de jetinshi bo`limge shayirlardin` didaktikalıq qatarlari segizinshi bo`limge terme-tolg`awlardi kirgizedi⁹.

Qaraqalpaq naqil-maqallarındag`i miynet temasi o`z ishine diyxanshiliq, mal sharwashiliq, an`shiliq, baliqshiliq siyaqli xojaliq tarawlarına baylanisli do`regen naqil-maqallardi qamtiydi.

1. Miynetke baylanisli`

Miynetin` ko`zin tapqan-Baxittin` o`zin tabadi.

2. Diyxanshiliqqa baylanisli`

Qapta qalg`anşa, tapta qalsın,

3Baliqshiliqqa baylanisli`

Kemege mingennin` jani bir,

Telpek kiygennin` ari bir.

Sawda-satliq isleri jo`ninde naqil-maqallarda bolip, bunda so`z ma`nisi aniq mazmunga` qaratiladi`

Puli arzannin`, sorpasi tatimas

Satiwshi qimbatshiliqti, aliwshi arzanshiliqti tileydi.

Ja`miyetlik moral qag`iydalari, jaqsiliq-jamanliq, ar-namis, uyat-abroy, jaqsi-jaman insaniylik pa`ziyletler jo`ninde do`regen en` hasil naqil-maqallarda bar`

Ma`selen` An`lamay so`ylegen, awirmay o`ledi.

Ashiw aldin, aqil son` keler.

Aqilli jigiti el qorg`aydi,

Aqmaq jigiti eldi qorlaydi.

Bul naqil-maqallar qiyinnan qiyistirilg`an, xalqimizdin` danaliq oy-pikirlerinen do`regen, teren` isenim menen pikirdi tastiyoqlawshi ko`rkem so`zler bolip tabiladi.

Xalqimizdin` en` jaqsi u`rp-a`detlerine` miymandoslig`ına, ashiq kewil, ken` peyilligine, qa`de-qa`wmet da`stu`rlerine baylanisli`

Adam adamg`a miyman,
 Jan gewdege miyman.
 Ku`yew ju`z jilliq,
 Quda min` jilliq.
 Jaqsi niyet, yarim iris.
 ha`r kim siylik`annin` quli - siyaqli ha`r qiyli formada naqil-maqallar payda bolg`an.
 Xalqimizda o`ner, bilim iyelew haqqinda da`
 Bilegi ku`shli birdi, bilimi ku`shli min`di jig`adi.
 O`nerlinin` qoli gu`l, h.t.b. bir qansha teren` mazmunli, ta`sirli naqil-maqallar bar.
 Qaraqalpaq naqil-maqallarında er ma`rt, batır, jiyi tilge alinadi`
 At basına ku`n tuwsa
 Suwlig`i menen suw isher,
 Er basına ku`n tuwsa,
 Etigi menen suw kesher.
 Atan` barda, jol tani
 Asin` barda, el tani h.t.b.
 Naqil-maqallar pikirdin` qisqalig`i ha`m o`tkir ta`sirligi menen ku`shli.
 Qaraqalpaq naqil-maqallarının` xalıqlıq belgileri en` da`slep ja`miyetlik o`mirge, jeke turmisqa ha`m adamg`a en` aldin`g`i qatardag`i adamgershilik pikirlerdi so`z etedi.

4. Naqil-maqallardin` ko`rkem tvorchestvoda tutqan orni ha`m o`zgeshelikleri.

Naqil-maqallardin` ideyaliq mazmunına ta`n na`rse teren` xalıqlıq motivler menen sotsiallıq qarama-qarsılıqlardin` orin aliwi. ha`r bir sotsiallıq topardin` maqset - muradi, uliwma ideologiyasinin` sa`wleleniwi, naqil-maqallardan orin alg`an.

Naqil-maqallar adamnin` jeke o`mirinen baslap, ja`miyetlik o`mirdin` barlıq ta`repine na`zer awdariw, o`zinshe juwmaq shig`ariwshi pikirler.

Naqil-maqallardin` xalıqtin` qanına sin`gen ta`rbiyalıq ku`shinin` na`tiyjeliliginin` o`zi de tolıq ma`nisinde xalıqlig`in ko`rsetip turadi.

Qaraqalpaq naqil-maqalların o`mirdin` barlıq ta`repin qamtiwi jag`inan tematikasi bay, ko`rkemlik o`zgesheligi a`jayip so`z marjanlari menen bezelgen xalıqtin` altın g`a`ziynesinen orin alg`an danalıq oy-pikirlerinin` jıynag`i ekenligin ko`remiz.

Qadag`alaw sorawlari`

1. Naqil-maqallar qanday ma`ni an`latadi.
2. Naqil-maqallardi izertlewshiler
3. Basqa fol`klorlıq janrlardan naqil-maqallar qanday belgileri menen ajiraladi.

Tayanish tu`sinikleri

1. Naqil-turmis ha`diyseleri menen waqiya o`zgeshelikleri tuwri ma`niste aytilg`an so`zler.
2. Maqal-tin`lawshig`a tuwra ga`pti timsalli tu`rde astarlar tu`sindiriw.

XI. Tema` Qaraqalpaq xalıq ertekleri

Jobasi`

1. Ertektin` aniqlamasi, o`zgesheligi.
2. Ertektin` payda boliwi ha`m rawajlanıwi.
3. Ertektegi syujet quriw, obraz do`retiw ma`selesi.

4. Erteklerdin` u`yreniliwi ha`m a`hmiyeti

Paydalanilatugin adebiyatlar

1. Da`wqaraev N. «Shig`armalarinin` toliq jiynag`i». tom.II. No`kis, 1977. 173-b.

2. Ayimbetov Q. «Xaliq danalig`i». No`kis 1988, 30-b.

3. Qashg`ariy M. Devonu lug`atit tu`rk, I-tom, No`kis, 1960, 98-b.

1. Ertektin` aniqlamasi, o`zgesheligi.

Ertek-xaliqtin` ushqir qiyallari menen a`rmanin, ja`miyetlik rawajlaniwdin` ishki qarama-qarsilig`in, ta`biyat penen adamlar arasindag`i qatnasti romantikalig, fol`klorliq jobada su`wretlep beretug`in awizeki prozaliq do`retpe.

Iлимпaz N.Da`wqaraev ertekler jo`ninde «Ertek degen so`zden awizeki aytilatug`in gu`rrin`lerdi tu`sinemiz. Ertek ertede bolg`an degen tu`sinikten shiqqan»^q, -dep jazadi.

Qaraqalpaq xalqında ertekler og`ada erte zamanlardan kiyatirg`an bahali ruwxiy g`a`ziyne. Burinnan bar erteklerdin` mazmunında ha`r tu`rli dinnin` ta`siri, ha`r tu`rli inanımlar, eski tu`sinikler ko`p ushırasadı.

Fol`klorist Q.Ayimbetov ertekke «Ertek - ertedeги xalıq o`mirinin` aynasi»^w, -dep baha beredi.

Erteklerdin` mazmunınan ha`r qiyli zamanlarda adamlardin` qalay jasag`an o`mir-tirishiligin, xaliqtin` arziw-a`rmanların ko`riwge boladı.

XI a`sirde jasag`an tu`rk ilimpazi Maxmud Qashg`ariy o`zinin` «Tu`rk so`zligi» toplamında «Etuk-xikoya, ertek bir na`rseni shaxqa bildiriw, a`n`gime qiliw ushin ha`m bul so`z qollanadı, hasli bir na`rseni a`n`gime qiliwdan aling`an»^e - dep jazadi.

Erteklerdin` basqa fol`klorliq shig`armalardan o`zgesheligi erteklerde bolg`an ha`diyseler shamalaw ha`m boljawlar menen turmis shinlig`inan alisiraq waqiyalar so`z etiledi ha`m erteklerdi qa`legen tin`lawshi o`zlestirip ekinshi birewge jetkere beriwge haqili.

3. Ertektin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi

4.

Ertektin` atinan ma`lim bolg`anınday erterekte payda bolg`an. Erteklerdin` payda boliwin a`yyemgi ja`miyetlerge baylanistirip boljaytug`in ilimiy pikirler bar.

Geypara ertekler qaraqalpaq xalqi qurilmastan burin, ele islam dini taralmag`an da`wirde shiqqan. Ertekler awiz a`debiyatınin` basqa tu`rlerindey o`zgeritilip du`zetilip kelgenlikten, qaraqalpaq xalqınin` son`g`i a`sirlerdegi o`mirinin` de aynasi bola aladı. Qaraqalpaq xalqi o`z tariyxinin` uzaqqa soziliwi dawamında ko`p g`ana xalıqlar menen baylanista qarim-qatnasta boladı bir in`g`ay siyasiy-tariyxıy turmista jasadı. Sonlıqtan ko`p g`ana qaraqalpaq ertekleri qon`si otirg`an xalıqlar arasına tarag`an. Ma`selen, «Altin balıq», «Diyxan», «Jalmawiz kempir» qusag`an qaraqalpaq ertekleri tematikasi jag`inan da, qurılısı jag`inan da, ha`diyseni sipatlaw jag`inan da qazaq, o`zbek, qirg`iz, nog`ay, tu`rkmen, oris ertekleri menen ju`da`jaqin sa`ykeslikke iye. Shig`is xalıqlarında taralg`an «Min` bir tu`n» eretkigi ha`r xalıqtin` milliy awizeki a`debiyatınan orin alg`an. «Min` bir tu`n» ertegi ha`r xalıqtin` milliy a`debiyatınan orin alg`an. «Min` bir tu`n»nin` ayırım bo`limleri qaraqalpaq tiline awdarılıp, qaraqalpaq xalqınin` jag`dayına ilayıqlap o`zgeritilip te aytilg`an. Bunnan qaraqalpaq erteklerinin` ba`ri de basqa xalıqlardan awisip kelgen degen juwmaqqa keliwge bolmaydı.

Erteklerde adamlardin` du`n`ya taniw ko`z-qarasları, isenimleri, mifleri, tirishilik etiwdin` ha`r qiyli formalari qiyallari menen oylari, qullasi adam o`mirinde ushırasatug`in ha`diyseler sa`wlelenip otiradı.

Erteklerdi aytiwshılarda, tin`lawshılarda xalıq. Xalıq o`z erteklerinde a`ytewir na`rseni quri gu`rrin` etip qoymastan, al onda sol da`wirde jasag`an uliwma xalıqtin` o`zin qorshag`an ta`biyat qubılısların taniwi menen turmis tirishiliklerinin` ha`r qiyli sotsiallıq jag`daylarınin` real kartınaların sa`wlelendiren.

3. Ertektegi syujet quriw, obraz do`retiw ma`selesi.

Xalıq erteklerinin` syujetlik mazmunı, ideyasi, xalıqtin` qorqınıshlı dushpanlarınan o`zlerin qorg`aw ha`m jaqsi turmis keshiriwdegi tilekleri menen ushlasqan. Onda adamlardin` tirishilik ushin mashqalaları` klasslıq ten`sizlik, jaqsılıq penen jamanlıq, aqıllı menen aqılsız, bay menen jarlı, a`dillik penen a`dilsizlik bir-birine qarama-qarsi qoyiladı.

Erteklerdegi tiykarıg`i syujetlik waqiyalar adam o`mirin adamnin` ta`biyat penen gu`resin hadal miynetin` arqasında erisken tabisların su`wretleydi.

Ertektegi obrazlar oni payda etken xalıqtin` qiyalınan do`regen. Birewden-birewge o`tip ertektegi obrazlar ku`sheyip bara beredi. Ondag`i obrazlar ertekshinin` tilinen aytiladı. Ma`selen, haywanatlarg`a baylanisli do`regen erteklerde basli obraz haywanatlar du`n`yasi. Al, qiyaliy erteklerde bolsa, da`w-peri, jin-jipir, jalmawiz kempir, siyqirshi obrazları ertektin` tiykarın quraydı.

4. Erteklerdin` u`yreniliwi ha`m a`hmiyeti

Tu`rk tilles xaliqlardin` ertekleri tek awizeki formada emes, al jazba esteliklerde de saqlang`an. Xaliq arasinan erteklerdi jiynaw, fol`klorliq u`lgilerdi jiynaw menen ten` qatar baslandi.

1740-41 jillari elimizde ilimiy ekspeditsiya ju`rgizgen oris ilimpazlari Muravin ha`m Gladishevlar qaraqalpaqlardin` fol`klorliq do`retpelerin jiynadi. Son` Richkovta bir qansha ertek ha`m legendalar jazip aldi. Oris a`debiyatshisi N.Karamzin bolsa qaraqalpaqlar arasinan «hayallar patshalig`i haqqinda ertek»ti jazip alip, bastirip shig`ardi.

A.Rossikova To`rtku`l qalasinan jazip alg`an bir qansha erteklerdi oris tilinde baspadan shig`ardi. A.L.Kun bolsa Qon`irat ha`m Shimbay qalalarinin` du`ziliwi haqqinda qaraqalpaqlardin` an`iz erteklerin «Kul`turniy oazis Xivinskogo xanstva» degen miynetinde ja`riyaladi.

XIX a`sir aqiri XX a`sir baslarinda fol`klorist, etnograf Abubakir Divaevtin` jiynap bastirg`an materiallarinin` ishinde xaliq ertekleri de bar edi.

Qaraqalpaq erteklerin o`z aldina jiynaw 1920-30 jillari ilimpaz Baskakov ta`repien iske asirildi.

C.Ma`jiytov 1925-jili shig`arg`an a`debiyat xrestomatiyasinda xaliq erteklerinin` u`lgilerin berdi.

1930-40 jillari A.Begimov, O.Kojurov, Q.Ayimbetov, a`.Ta`jimuratov ta`repien bir qansha ertekler jiynaldi. N.Japaqov penen A.Shamuratov 1941 jili qaraqalpaq erteklerinin` kishigirim toplamlarin bastirip shig`ardi.

1941 jili qaraqalpaq erteklerinin` birinshi tomi toliqtirilip baspadan shiqti. Ekinshi kitabi Q.Ayimbetov, G.Esemuratov, A.Karimov avtorlig`inda «Qaraqalpaq ertekleri» degen at penen 1956 jili jariy ko`rdi. Usi jili I.Mayorov, Volkovlar ta`repien qaraqalpaq ertekleri 1-ret rus tilinde baspadan shiqti. Ekinshi ma`rtk Sheverdin awdarmasinda ertekler «Dikovina Amu» degen at penen baslip shiqti. Al, 1965 jili Q.Ma`mbetnazarov qaraqalpaq erteklerinin` jan`a toplamin baspadan shig`ardi.

Qaraqalpaq ertekleri shet tillerine de awdarma islenip, Stanislav Kalyujinskiy 1945 jili polyak tiline awdardi, al 1982 jili germaniyali ilimpaz Karl Rayxl` xaliq erteklerin nemets tiline awdarip, 1985 jili kitapsha etip shig`aradi.

Qaraqalpaq xaliq ertekleri o`zinin` atqaratug`in xizmeti menen xaliq arasinda itibarg`a aling`an, mazmuni haqiyqiy ta`rbiyalig`a a`hmiyetke iye shig`arma.

Qadag`alaw sorawlari`

1. Ertek so`zi qanday ma`nis an`latadi.
2. Ertekler da`wirler menen qalay baylanisadi.
3. Ertek xaliq turmisinda qanday rol` atqaradi.

Tayanish tu`sinikleri

1. Ertek-turmis waqiyalarin qisqa, iqsham syujetler arqali qara so`z tu`rinde bayanlap beriwshi awizeki do`retpeler.
2. Ertektegi syujetler - erekte qatnasiwshi qaharmanlardin` xarakterinin` rawajlaniw tariyxin ko`rsetetug`in waqiyalar jiyintig`i.

X. Tema` Qaraqalpaq xaliq erteklerinin` tu`rleri

Jobasi`

1. Qaraqalpaq erteklerinin` klassifikatsiyasi
2. a`jayip ha`diyseler haqqinda ertekler.
3. haywanatlar haqqinda ertekler
4. Turmisqa baylanisli ertekler
5. Erteklerdin` ta`rbiyalig`a a`hmiyeti

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i, No`kis-77, 173-79-betler.
2. Ayimbetov Q. Xaliq danalig`i No`kis-88, 30-32-betler
3. Qaraqalpaq fol`klorinin` estetikasi No`kis-uq, e-qqq betler.
4. Ma`mbetnazarov Qaraqalpaq xaliq awizeki do`retpeleri No`kis-90, 140-90 betler

5. Baskakov N. Karakalpakskiy yazik Moskva-51.

6. Qaraqalpaq fol'klori. I-II tom. No'kis-77.

1. Qaraqalpaq erteklerinin` klassifikatsiyasi

Qaraqalpaq erteklerin ilimpazlarimiz bir neshshe tu'rlerge bo'lip qaraydi. Ilimpaz N.Da'wqaraevtin` miyntinde erteklerdi qiyaliy, ja'niwarlar haqqinda ertekler, shinliqti ko'rsetetug'in ertekler dep bo'ledi. Ertelkerdi tematikasi boyinsha bir neshshe tu'rlerge` tariyxiy ha'diyseler, xojaliq tu'rmijsqa baylanisli, u'rp-a`det, da'stu'r, dinge baylanisli kelip shiqqan ertekler dep bo'ledi.

Q.Ayimbetovtin` «Xaliq danalig'i»nda erteklerdi u'lken eki bo'limge bo'ledi`

1. Qiyaliy-fantastikaliq ertekler

2. Turmisqa baylanisli ertekler

Bunda qiyaliy-fantastikaliq erteklerdin` o`zin ekige` qiyaliy ha`m haywanatlar haqqinda ertekler dep ekige bo'ledi`

Al, Q.Maqssetov penen a.Ta`jimuratovtin` avtorlig`indag`i «Qaraqalpaq fol'klori»nda erteklerdi syujetlik qurilisina, mazmunina, obrazlardin` ko`p tu`rliligine qaray otirip, sha`rtli tu`rde u`shke bo'lip qaraydi.

1. a`jayip ha`diyseler haqqinda ertekler.

2. haywanatlar du`n`yasi haqqindag`i (bunda haywanat obrazlari menen adam minezin su`wretleytug'in) ertekler

3. Turmis ertekleri

2. a`jayip ha`diyseler haqqinda ertekler

Bul ertekler o`zinin` do`reliwi jag`inan ku`ta` erte zamanlardan baslanadi. Adamlar ta`biyattin` jasirin sirin an`li tu`rde sezbey atirg`anda haywanatlar du`n`yasi ha`m ta`biyattag`i zan`liq qubilislarda ta`biyattan tis ku`sh bir degen tu`sinik, isenimlerden do`regen ertekler.

Adamlar ma`deniyattin` en` to`mengi basqishinda turg`anda, turmisin jaqsilaw ushin ta`biyat qubilisleri, haywanatlar du`n`yasi menen gu`resip olardi jen`iw ushin a`rman etken qiyal oyinan do`regen ha`diyseler ertek formasinda ju`zege kelgen.

Qiyaliy erteklerde adamlar ta`biyattin` sirin bilip, oni o`zinin` ku`n ko`risi ushin paydalaniwdi og`ada erteden a`rman etken.

Qiyaliy erteklerde qatnasatug`in adamlardi eki tu`rge bo'lip qarawdi ilimpaz N.Da'wqaraev o`z miynetinde aytqan. Ayirim ilimpazlarimiz «qiyaliy» co`zin barliq erteklerge ta`n qubilis dep qarap bul erteklerdi a`jayip ha`diyseler haqqindag`i ertekler dep atadi.

Bul erteklerde tiykarg`i qatnasiwshi-qaharmanlar adam menen birge da`w-peri, aydarha, jilan, ka`ramatli quslar, suymuriq ka`ramatli terek, duwaxanlar, siyqirli ayna, taraq, tayaq-qilish, alma, ma`stan kempir, adamlardin` haywan, qusqa, tasqa aylaniwi, ushar gilem, ashil da`sturxan h.t.b. ha`diyseler so`z boladi.

Bulardin` ha`mmesi adamzat o`mirindgi ku`ndelikli tirishiligine baylanisli bolip jaqsiliq penen jamanliq arasindag`i qarama-qarsildiqti su`wretleydi. Bul erteklerde ha`r tu`rli maqluqlar, haywanlar belgili bir personajlar retinde de qatnasadi.

a`jayip ha`diyselerdi so`z etiwshi erteklerde ko`zge taslanatug`in syujetlik motiv-qaharmannin` jaslayinan jetim qalip, ayanishli halda qus yamasa qa`siyetli terek ta`repinen ta`rbiyalaniwi. Bul syujet «Egiz bala» erteginde bolip. Balalar qus penen ag`ashtin` ja`rdeminde ta`rbiyalanadi. Na`tiyjede olardin` birewi qus tilin, ekinshisi ag`ash tilin bileli. Bul erteklerdin` qiyaliy pikirler shinliq penen aralas keledi.

a`jayip ha`diyseler haqqinda erteklerdin` mazmuni, ideyaliq bag`dari, qurilisi obrazlari haqqinda teren`irek tu`siniw ushin syujetlik o`zgesheliklerine toqtap o`temiz.

«Mashaqatli turmis keshirgen jigiti» erteginde patsha da`rejesine ko`terilgen bul jigittin` hayalinin` aydarha boliwi, onin` o`ltiriliwi, jigittin` jarli qizina u`yleniwi, onin` joq bolip ketiwi, jeztirnaq, aq jilan, qara jilanlar menen urisi, an`shinin` jolbaris penen dos boliwi, an`shinin` ja`rdemi menen qizdin` tabiliwi so`z boladi.

«Jartibas batir» erteginde alma jep ju`kli bolg`an kempir haqqinda, onin` kishkene balasi Jartibastin` batirlig`i, ag`alarinin` jamanliq etip oyg`a taslap ketiwi, onda peri ma`kani bolip peri qizg`a u`yleniwi so`z boladi. Bulardan basqa «Abat batir», «Qiran», «Batir bala», «Gu`lza`mze», «Qudabay mergen», «Aqilli qiz» h.t.b. a`jayip ha`diyselerdi su`wretlewshi ertekler bar. Bunday erteklerdi do`retiwshiler ta`biyattag`i, ja`miyettegi, jeke adamnin` o`mirindgi en` qiyin, sheshilmeytug`in ma`selelerdi ortag`a taslaydi.

a`jayip ha`diyseler haqqindag`i ertekler mazmuni boyinsha siyqirli ha`reket ha`m quri qiyaldan turmistan, onda o`tken da`wirlerdegi adamlardin` turmis tirishiligin ko`z aldina` elestetug`in turmisliq detal`lardi bayqawg`a boladi.

haywanatlar haqqinda ertekler.

haywanatlar haqqindag`i erteklerde qiyaliy-fantastikaliq erteklerge kiredi. Bul ertekler adamlardin` ta`biyatqa u`stemlik ete baslag`annan keyingi haywanlardi uslap bag`indirip, olardin` ku`shinen paydalang`an waqitlarda do`regen. Bunda haywanlar adamday so`yleydi.haywanlardin` ha`r tu`rli ses shig`arip, topilis jasawlari adamlardi qorqitqan haywanatlar tuwrali erteklerde miflik diniy isenimler menen totemizmnin` qaldiqlarin ko`remiz. Ertekti do`retiwshiler bul haywanlardin` ha`r qaysisinda adamlarg`a ta`n anaw yaki minaw qa`siyetti ko`re bilgen. Sonin` ushin haywan obrazlari arqali jaqsi menen jamandi. Aqilli menen aqmaqti, ku`shli menen a`zzini, qorqaq penen batirdi, jalqaw menen miynetkeshti, a`dillik penen a`dilsizlikti, unamli-unamsiz qa`siyetlerdin` qarama-qarsilig`in turmisliq tiykarda qurip, jaqsi pa`ziyetlerdin` u`stemligin, jen`isin, artiqmashilig`in sheberlik penen bayanlag`an.

haywanatlar haqqindag`i erteklerge` Eshek penen o`giz, Arislan menen qoyan, :yrek penen baqa. Tu`lki menen bo`dene, Jolbaris mingen qiz, Sum eshek h.t.b. ko`plegen erteklerdi kirgizihge boladi. Ma`selen, Tu`lki menen qoraz erteginde ag`ash basinda otirg`an qorazdi tu`lki jegisi kelip aldaydi, «patshamiz haywanlar bir-birine azar bermesin» dep buyriq berdi deydi qoraz. «Ga`pin` iras qusaydi ana eki iytten qashpag`anin`a qarag`anda» dep tu`lkige pa`nt beredi. Tu`lki zip beredi.Bul erteklerdin` basqa erteklerden parqi bunda klassliq qarama-qarsiliq, talas-tartislar haywanlar obrazi arqali allegoriyalig, timsal etiw joli menen aship beriledi.

Turmis ertekleri.

Turmis erteklerinde xaliqtin` o`tken da`wirindegi ja`miyetlik turmis keshiriw jag`daylari menen du`n`ya taniwdag`i ko`z-qaraslarinin` ha`r tu`rli jaqlari uliwmalastirilg`an. Bundag`i waqiyalar qiyaliy erteklerdegidey shennen tis qiyaldan do`remey, al xaliqtin` tariyxiy rawajlaniwidag`i bolatug`in haqiyqiy o`mir qubilisleri haqqinda boladi. Bunda adam o`mirinn` ha`r tu`rli ta`replerine kewil bo`linedi ha`m biz bul turmis erteklerinde aqilli, aqmaq, a`dil, zulim patshalardi, nadan baylardi, dana ha`m salaqa ata-analardi, ma`rt jigitlerdi, oylap tapqish hayallardi, bilimli jetim qiz ha`m balalardi, ha`m sheshen shopanlardin` obrazlarin ko`remiz. Bunday erteklerge` a`dil patsha, Sheshen bala, O`tirik o`len`, Ku`nlikshi, Eki dos, Aqilli g`arri, An`qaw g`arri, O`jet bala h.t.b. kiredi.

Turmis erteklerinde syujettin` iqshamlilig`i, obrazlardin` onsha ko`p bolmawi, waqiyandin` tez baslanip, rawajlaniwi, waqiyandin` shiyelenisiwinin` uzaqqa sozilnawi pikirdi o`tkirlestiriw ushin naqil-maqallardin` ko`rkem so`zlerdin` isletiliwi ayriqsha diqqat awdaradi. ha`r bir ertekte adam oyinin` ushqirilig`i, tapqirilig`i, syujet quriwda, obraz do`retiwde, ko`rkem so`z qurawda sheberligi ko`zge taslanadi.

Erteklerdin` ta`rbiyalig a`hmiyeti.

Qaraqalpaq xaliq ertekleri qaysi janrg`a tiyisli boliwina qaramastan mazmuni jag`inan u`lkenge de, kishige de birdey ta`sir etedi.Erteklerdin` ta`rbiyalig a`hmiyeti og`ada ku`shli bolip, ertekler adamlardi jaqsiliqqa. Pa`klikke, en` jaqsi insaniylik pa`ziyetlerdin` iyesi boliwg`a shaqiradi. haywanatlar haqqinda ertekler arqali jaman, sum adamlardin` minez-quliqlari menen, sinap beriledi. haywanat obrazlari arqali adamlarg`a ta`n ko`p g`ana jaman-jaqsi qa`siyetlerdi sezemiz.

Uliwma alg`anda, xaliq erteklerinin` mazmuni bizin` bu`gingi ku`nimiz ha`m keleshekte ushrasatug`in turmisliq ha`diyselerge biraz jaqin, o`mir sabaqlig`i bolatug`in en` jaqsi ta`lim-ta`rbiyalig qural.

Qadag`alaw sorawlari

1. Erteklerdin` tu`rlerge bo`liniwi
2. a`jayip ha`diyseler haqqindag`i erteklerde fantastikaliq obrazlar.
3. haywanatlarg`a baylanisli erteklerde obraz jasaw
4. Erteklerdin` ta`lim-ta`rbiyada tutqan orni.

Tayanish tu`sinikleri

1. Fantastika-qiyaliy oylaw
2. Mif-(grekshe-an`iz, a`psana) qudaylar, ha`r qiyli ruxlar, perishteler, haywanat, o`simlik du`n`yasinin` kelip shig`iwi haqqindag`i a`psanalar.
3. a`jayip ha`diyseler-fantastikaliq yaki qiyaliy oylawlardin` bir tu`ri.

XI. Tema: An`izlar (legendalar) mifler ha`m a`psanalar Jobasi`

1. An`izlar, payda boliwi, jiynaliwi, jariq ko`riwi, u`yreniliwi tuwrali
2. An`izlardin` o`zgeshelik belgileri tariyxiy haqiyqatliq ha`m qiyal
3. Mif haqqinda. Qaraqalpaq fol`klorindag`i miflerdin` ideyaliq-ko`rkemlik o`zgeshelikleri
4. Miflerdin` fol`klorindag`i orni ha`m ilimge qatnasi, a`hmiyeti haqqinda

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Tolstov S.P. Po sledam drevne-xorezmskoy tsivilizatsii. M-48, str.19.
2. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i. Q-77, 2 tom, 171-72-betler.
3. Kamalov K. Qaraqalpaq a`debiyatinda ko`rkem metodtin` evolyutsiyasi Q-88, 12-24-betler.
4. Qaraqalpaq an`izlari ha`m anekdotlari. No`kis-95.
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem do`retpeleri. No`kis-96, 196-207-betler
6. Axmetov S., Esenov J. a`debiyattaniw atamalarinin` orissha-qaraqalpaqsha tu`sindirme so`zligi. No`kis-94.

1. An`izlar, payda boliwi, jiynaliwi, jariq ko`riwi, u`yreniliwi tuwrali

An`iz (latinsha legenda -oqiwg`a ilayiq degendi an`latadi) -jer, suw, kosmos ken`ligi, tariyxiy orinlar ha`m ta`biyattag`i ha`r qiyli ha`diyselerdin` kelip shig`iwi haqqindag`i adamlardin` boljawlari qiyaliy oylawlari.

Xaliq o`zinin` basip o`tken jolin a`wladlarina gu`rrin` etken, onda qiyaldan do`regen waqiyalarda bolg`an, sol tiykarda an`iz-a`psanalar payda bolg`an.

An`izlardin` payda boliwinin` ja`ne bir sebebi adamlar en` a`yyemgi da`wirden, o`zlerinin` payda bolg`an waqtinan baslap ta`biyatti, du`n`ya qubisilarin, a`lemdi, o`simlik ha`m haywanatlar du`n`yasinin` ha`m tariyxiy orinlardin` qalay payda bolg`anin` biliwge qiziqsinip, olar haqqinda ha`r qiyli a`n`gimeler, qiyaliy boljawlar ha`m an`izlar do`retken.

An`izlardin` xaliq arasina ken` taralanlarinin` en` eskileri aspan a`lemi ha`m juldizlarg`a baylanisli do`regenleri bolip, solardan juldizlar haqqindag`i an`izdi alip qarasaq, temir qaziq juldizi bir orinda qozg`almay turadi da, onin` do`gereginde eki juldiz aq boz at penen ko`k boz at aylanip ju`redi. Bul eki juldiz do`gereginde jeti qaraqshi juldiz turadi. Sol jeti qaraqshinin` qasinda bir juldiz :rker juldiz ju`redi eken. Juldizlardin` qurilisinda fantaziya basim bolg`ani menen haqiyqatliq ta bar.

Al, «jilg`a talasiw» an`izinda tu`yenin` an`qawlig`inan paydalang`an tishqan onin` qulag`ina minip birinshi ret taza jildi ko`rgen ha`m jil basi bolg`an.

Bul an`izdin` ekinshi varianti Maxmud Qashqariydin` «Tu`rk so`zligi» toplaminda berilgen bolip, on eki jildi on eki haywan ati menen ataw haqqinda qiziq faktler keltirilgen.

Xaliq arasindag`i aytilip ju`rgen an`izlardi jiynaw jumislari qur0-jillardan baslandi. Xaliq an`izlarin` jiynawda oris ilimpazlarinan Muravin, Richkov, Gladishev, Divaev, Bel`ev, Sobolev ha`m qazaq ilimpazi Ch.wa`liyxanovtin` miynetleri bar.

Xaliq an`izlari 1949-jili ha`m 1956-jillari shiqqan «Qaraqalpaq xaliq ertekleri» ja`ne de «Qaraqalpaq xaliq legendalari ha`m anekdotlari» (1967) kitaplarinda basilip shiqti. An`izlar haqqinda fol`klorist Q. Ayimbetovtin` «Xaliq danalig`i» miynetinde berilgen.

2. An`izlardin` o`zgeshelik belgileri tariyxiy haqiyqatliq ha`m qiyal

An`izlarda fantaziya, giperbolizm mol bolg`ani menen olar tariyxiy shinliqtin` shen`berinen alis ketpeydi. Ma`selen bir an`izda Ernazar Alako`zdin` Xiywa xaninin` toyinda 50 put (800 kg) ju`k ko`tergeni a`n`gime etiledi. Adam sonshelli salmaqtı ko`tere almawı mu`mkin, biraq Ernazar Alako`z tariyxta bolg`an adam.

An`izlar xaliqtin` o`tkendegi tariyxi turmisi tuwrali mag`liwmatlar beredi. Biz oni qaraqalpaqlar tariyxına baylanisli do`regen Ormanbet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qon`irat waqiyalari tuwrali an`izlardan ha`m Xojeli, Shimbay, Nazlimxan suliw, Gu`ldirsın, Qiriq qiz qalasi, Shomanayg`a baylanisli payda bolg`an an`izlardan ko`remiz.

An`izlar arqali xalqimiz o`mirindegi, basip o`tken jolindag`i tariyxiy waqiyalardin` izin ko`remiz.

Xaliq arasinda qaraqalpaqlardin` payda boliwi, uriwlardin` kelip shig`iwlari haqqinda an`izlar bolip, bular bir ta`repten ko`rkem awizeki do`retpe bola, ekinshi ta`repten janli tariyxiy haqiyqatliq.

An`izlarda o`tmishtegi xaliqtin` ha`r qiyli isenim-tu`sinikleri, tariyxiy orinlar menen tariyxiy boljawlar haqqinda, tariyxiy shinliq penen baylanista iol`klorliq jobada so`z etiledi.

An`izlar xaliqtin` tariyxin, etnografiyasın u`yreniwde bay materiallar beredi.

3. Mif haqqinda. Qaraqalpaq fol`klorindag`i miflerdin` ideyaliq-ko`rkemlik o`zgeshelikleri

Mif-(grekshe-an`iz, a`psana degendi an`latadi) qudaylar ha`r qiyli ruwxlar (a`rwaqlar) perishteler, en`da`slepki adamlar, maqluqat o`simlik ha`m olardin` kelip shig`iwlari haqqindag`i qiyaliy a`psanalar. Usi jaratilis tuwrali qiyaliy a`n`gimelerdin` jiynag`in ilimde mifologiya dep ju`rgizemiz.

Qaraqalpaq a`debiyattaniw iliminde birinshi ret mifke tu`sinik bergen ilimpaz N.Da`wqaraev boldi. Ol o`zinin` «#araqalpaq xalqinin` tariyxiy ocherkleri» degen miynetinin` fol`klog`a arnalg`an birinshi kitabinda mif tuwrali` «Miftin` da`slepki ma`nisi a`n`gime, gu`rrin`, qiyal oydan shig`ariw degen tu`sinikti bildirgen. Erte zamanda adamlar iliminin` og`ada to`men basqishinda turg`an waqlarda tu`rli ta`biyat qubilislarin, adamlar ja`miyetin tu`siniw ushin qiyalg`a, oylap shig`ariwg`a urinadi. Qudaylar, olardin` ha`reketleri ha`dden tisqari ku`shli qaharmanlar, olardin` jen`isleri, ha`r qiyli ta`biyat qubislari adamnin`, jerdin` jaratilisi jo`nindegı a`n`gimeler de mifke jatadi. Mifler adam turmisinin` negizin ha`m onin` a`hmiyetli ma`selelerin sheshiwge boladi. Miflerde a`yyem zamanlardag`i adamlardin` danalig`i filosofiyasi jiynalg`an»

4. Miflerdin` fol`klorindag`i orni ha`m ilimgе qatnasi, a`hmiyeti haqqinda

Fol`klorda miflerdi an`izlar menen shatastirmaw kerek. Sebebi miflerde o`tlesip ketken qiyaliy oylaw, a`jayip ha`diyseler, adam aqilina ug`ras kelmeytug`in waqiyalar basim keledi.

Du`n`yanin` jaratilis tuwrali qiyaliy a`n`gimelerdin` barliq jiynag`in ha`m sonin` menen birge du`n`ya xaliqlari miflerin, olardin` payda boliwi ha`m rawajlaniwin, mazmunin, tarqaliw jag`daylarin u`yretetug`in ilimdi mifologiya dep ataydi.

Mifler ku`ta` erte da`wirlerde alg`ashqi ruwliq ja`miyette payda bolg`an miflerdin` basli maqseti du`n`yani, onin` sirlarin, adamzat ja`miyetinin` payda boliwin, haywanatlar menen o`simlikler du`n`yasin qiyaliy tiykarda tu`sindiriwden ibarat.

Mifler birinshi gezekte sirtqi du`n`yani, olardin` qubilislarin tek su`wretlelep qoymastan tu`sindiriwge ha`reket etedi ha`m tin`lawshini iseniwge shaqiradi. Mif ilim menen baylanisadi. Ilimde miflerdi mifologiya izertleydi. Mifologiya dinnin`, filosofiyanın` ilimnin`, ko`rkem o`nerdin` da`slepki belgilerin qamtiydi. Sonin` menen birge mifologiya ko`rkem so`zdin`, ko`rkem awizeki do`retpelerinin` sag`alarinin` biri bolip tabiladi.

Fol`klorda mifler u`lken a`hmiyetke iye bolip, ko`rkem a`debiy do`retpe boliw menen qatar, adamlardi bir na`rsege isenim jasawshi, pa`klikke,, hadallıqa, jaqsi niyetlerge ta`rbiyalawshi qural.

Miflerde, a`sirese payg`ambar, quday-perishteler haqqindag`i a`psanalarda a`dillik, tuwriliq, jaqsiliq, hu`rmet, siylasiq pa`ziyetleri haqqında da so`z bolip, adamlar a`psana, miflerden o`zlerine ruwxıy ku`sh, aziq aladi.

Qadag`alaw sorawlari

1. An`izlardin` payda boliw jollari
2. An`izlar menen tariyxiy shinliqtin` baylanisi nede?
3. Mif penen an`iz arasindag`i o`zgeshelik
4. Miflerdin` tu`rleri

Tayanish tu`sinikleri

1. Fantaziya - do`retiwshilik yaki qiyaliy oylaw.
2. Mif - qudaylar, ha`r qiyli ruwxlar, perishteler, jer-suw, aspan ha`m olardin` jaratilisi tuwrali qiyaliy a`n`gimeler.
3. Legenda - (an`iz) belgili bir tariyxiy waqiyalardin` yamasa tariyxiy adamlardin` a`tirapında payda bolg`an a`n`gimeler.
4. Shaxs - (jeke adam) ko`rkem do`retpedegi tariyxiy qaharman-tariyxiy shaxs dep ataladi.

XII. Tema: Ku`ldirgi so`zler (anekdotlar)

Jobasi`

1. Anekdotlar haqqında. Olardin` o`zgeshelik belgileri.
2. Anekdotlardin` jiynaliwi ha`m izertlewiwi haqqında.
3. Xoja Nasreddin, O`mirbek laqqi, Aldar ko`se, Kemine haqqında.

4. Ku'ldirgi so'zlerdin` mazmuni ha`m tili yumor-satirani rawajlandirishi haqqida.
5. Anekdot atqariwshilari haqqida ha`m olardin` ta`rbiyalik a`hmiyeti.

Paydalanilg`an a`debiyatlar`

1. Paxratdinov Yu.O`mirbek laqqi ha`m yumor satira ma`selesine O`mirbektin` anekdotlari. «Qaraqalpaqstan», No`kis 1990.
2. O`mirbektin` anekdotlari, «Qaraqalpaqstan» 1990.
3. Qaraqalpaq an`izlari, a`psanalari ha`m sheshenlik so`zleri. No`kis 1992, «Qaraqalpaqstan».
4. Maqsetov Q., Tajimuratov A. «Qaraqalpaq fol`klori», No`kis 1979. «Qaraqalpaqstan» 185-187-b.
5. Ayimbetov Q. «Xaliq danalig`i», No`kis 1988, 34-b.», No`kis - 1992, 10-25-b.

1. Anekdotlar haqqida, olardin` o`zgeshelikleri

Qaraqalpaq fol`klorinin` da`stu`riy janrlari siyaqli anekdotlarda xaliq awzinda u`zliksiz aytilip, ha`r bir da`wir talabina ilayiq jan`arip, rawajlanip kiyatirg`an janrlardin` biri. Ku`lkili so`zler o`zinin` qurilisi jag`inan iqsham waqiya qurilisi qiziq, aytiwg`a jen`il bolip keledi.

Ku`lkili so`zlerdin` mazmuni adam turmisinin` ha`mme jaqlarin qamtiydi. Bunda tiykarg`i so`z etiletug`in waqiya ja`miyettegi adamlardin` sol ortalıqqa siymaytug`in jat qiliqlarin a`shkaralaw menen baylanisli ku`lkige alinadi.

Ku`lkili so`zlerdin` tiykarg`i mazmuni yumorliq xarakterge iye. O`ytkeni olardag`i waqiyanin` sheshiliwi ondag`i unamsiz qaharmannin` jag`imsiz ta`replerinin` sing`a aliniwi ha`m xaliq aldında a`shkaralaniwi menen juwmaqlanadi. Bunday unamsiz tiplerdi a`shkaralaw anekdotlardag`i qaharmanlardin` so`z tawip aytiw sheberligine baylanisli.

Ku`lkili so`zler-adamnin` ku`ndelikli turmisinda ushirasip otiratug`in qa`te-kemshiliklerin qisqa tu`rde sing`a aladi. Onda yumor-satira, ha`zil-da`lkek basim keledi. Ku`lkili so`zler arqali ko`p kemshilikler toliqtiriladi.

3. Anekdotlardin` jiynaliwi ha`m izertleniwi haqqida

4.

Ku`lkili so`zler boyinsha 1 ret jariq ko`rgen 1962 Q.Maqssetov, N.Kamalov, Q.Ma`mbetnazarov avtorlig`indag`i «Qaraqalpaq xaliq legendalari ha`m anekdotlari» kitabi boldi. Bul miynette Xojanasreddin, O`mirbek anekdotlari bo`lek-bo`lek bolip, onda O`mirbek laqqi atina baylanisli ko`p anekdotlar berilgen.

1990-jili «O`mirbek anekdotlari» degen at penen ko`lemli toplam jariq ko`rdi. Onda O`mirbekke baylanisli 240 anekdot bar edi. Buni toplan, baspag`a tayarlag`anlar Q.Maqssetov, N.Kamalov, Q.Ma`mbetnazarov, S.Bahadirovalar edi.

Anekdoti janr retinde birinshi ret Baskakov ta`n aldi. Yu.Paxratdinovtin` qoow jili shiqqan «O`mirbek laqqi ha`m yumor-satira ma`selesine» kitabinda O`mirbektin` ko`p anekdotlarina tallaw islenip, olardin` ideyalıq ha`m ko`rkemlik o`zgesheliklerine duris baha berilgen. Ja`ne de anekdotlar haqqida Q.Maqssetov penen A.Tajimuratovtin` avtorlig`indag`i «Qaraqalpaq fol`klori» nda berilgen bolip, bunda da O`mirbek laqqi tuwrali ken` tu`rde toqtap o`tedi.

3. Xoja Nasreddin, O`mirbek laqqi, Aldar ko`se haqqida

ha`r xaliqta ku`lkili so`zler belgili bir adamlardin` atina baylanisli aytilip, soni qaharman qilip aytiw da`stu`r bolip ketken. Bul halat pu`tkil du`n`ya xaliqlarında ushrasadi. Al Shig`is xaliqlarinin` ko`pshiliginde derlik Xoja Nasreddin ismi an`izg`a aylang`an. Xoja Nasreddin menen qatar Aldar ko`se, O`mirbek laqqi, Kemiye ismleri de fol`larda ko`p tilge alinadi.

Qaraqalpaq fol`klorında usi ati atalg`an ku`ldirgi so`z iyelerine baylanisli anekdotlar ko`plep ushrasadi. Tu`rk tilles xaliqlarda Xoja Nasreddin anekdotlari degen ku`ldirgi so`zler ko`p taralg`an. Bul qaraqalpaq fol`klorında qon`si o`zbek, qazaq, a`zerbayjan h.t.b. xaliqlardan kirgen. Xoja Nasreddin o`zinin` tapqirlig`i arqali ja`miyet, menmen, minezi pa`s, jat jeksurin adamlardi jen`edi. Ol ha`mme waqit xaliqqa

g'amxorshi, birewlerden xorliq ko'rgen adamlardin' arin arlawshi bolg'an. Nasreddin xaliq dushpanlarin, xaliqti bassing'an adamlardi ku'sh jumsamay o'tkir ku'lkil, shimshimay ga'pler menen jen'etug'in bolg'an. Ol qa'legen awir jag'daylardan o'zinin' so'zge sheberligi menen shig'ip ketken.

Xoja Nasreddinnin' ku'ldirgi a'n'gimeleri xaliq arasinda awizdan-awizg'a, atadan balag'a tarap, u'lken qizig'iwshiliq penen tin'lang'an.

Aldar ko'se - qazaq xalqinin' ku'lkili so'z ustasi. Ol ha'mme waqit jurtshiliq penen birge bolip, quwanishina-quwanish qosip, xaliqti o'zinin' qiziqli a'n'gimeleri menen ta'miynlegen. Aldar ko'se teginlikte adamlardan jen'ilmeytug'in bolg'an. Qazaqtin' Aldar ko'sesin so'zden jen'iw ushin Duxtar menen Muxtar degen eki kisi kelip oni tog'ayg'a sayaxatqa mira't etedi ha'm bir qazan palaw asiladi. Ekewi Aldar ko'seni tu'siriw ushin palawdi kim jaqsi tu'si ko'rse jeydi dep uyqlaydi. Olar aniq uyiqlag'anda Aldar ko'se palawdi jep, jayg'asip jata beredi. Olar oyanip bir-birine tu'si aytisadi. Duxtar ko'k atqa minip, Muxtar aq atqa minip tawlaridin' u'stinde ushqanin aytadi. Buni esitken Aldar sizlerdi a'ri-beri ku'tip palawdi jep qoydiim deydi. Qazandi ko'rse palaw tu'we gu'rishte joq. Ekewi Aldardan aldanip ashtan-ash tarqasadi. Mine, bunnan Aldardin' tapqirilig'in, aqillilig'in, so'zge sheshenligin ko'remiz.

Qaraqalpaq xalqinin' tiykarg'i ku'lkili so'z ustasi -O'mirbek laqqi bolip, ol XIX a'sirdin' ekinshi yariminda o'mir su'rgen ha'm 75-70 jaslar shamasinda qaytis bolip, Qarao'zek rayonindag'i Esim o'zek boyindag'i «Tayshiq» a'wliyege jerlengen. O'mirbektin' laqqi «laqqi» bolip, bul so'z - ku'lkili so'z aytatug'in adamlarg'a, o'z so'zi menen ku'ldiretug'in, ha'zilkesh so'z sheberlerine tiyisli.

O'mirbek laqqi tariyxta bolg'an ha'm Shimbayda jasag'an adam. Ataqli biy Erejep tentektin' zamanlasi. Ol o'z da'wirinin' dan'qli a'lemge ketken ko'rkem so'z jaristiriwda aldina adam salmaytug'in kisi bolg'an.Qaraqalpaqlar arasinda aytilatug'in ku'ldirgi so'zlerdin' ha'mmesi O'mirbek ati menen baylanisli.

O'mirbektin' ha'r bir ku'lkili ga'pi u'lken bir sirli ma'ni an'latadi.

O'mirbek anekdotlarinin' bir xarakterli belgisi - ha'r waqitta ga'ptin' juwmag'inda ironiyaliq pikir belgili boladi. Onin' ushirma ga'plerinde ku'ndelikli turmista ha'r bir adamnin' geyde bir topar adamlaridin' basinda ushirasatug'in kemshilikleri fakt etip alinadi. Onda adam geypara jag'dayda elestirmeytug'in, elestirgende de onsha itibarg'a ala bermeytug'in kemshiliklerge qurilg'anin ko'remiz. Biraq bular isleniwi kerek zatlar bolip tabiladi.Ma'selen'O'mirbek bir ku'ni joldasinin' atin sorap toyg'a baripti. Qaytarinda atin tanimay albirapti. «ha'mme atlarin'izdi alin', men o'zimnin' atimdi ataman»- depti. Buni esitken adamlar o'zlerinin' atlarin tawip alipti, qarasa bir at iyesiz eken. Sol at o'zinin' minip kelgen ati ekenin bilip, atina iyelik etipti.

Biz bunnan O'mirbektin' o'z atin u'lken tapqirliq penen tapqanin moyinlaymiz.

O'mirbek anekdotlari adamlar ushin jaqsi turmis sabaqlig'i boladi. O'mirbek anekdotlarinda o'mirdegi ha'r qiyli waqiyalar turmistag'i tu'rli adamlar, O'mirbektin' olarg'a qatnasi, so'zden utiwlari, ku'lkili so'z benen ayibin aytiw siyaqli ushirma ga'pleri orin iyeleydi.

5. Anekdotlardin' mazmuni, tili ha'm ondag'i yumor-satira

Ku'lkili so'zlerde u'lken logikaliq, filosofiyaliq oy, pikir sezim bar. Turmista ushirasatug'in adam ta'g'dirine ta'n ha'mme na'rseni o'z ishine qamtiytug'in pikirler astarli geyde tuwri ma'niste berilip, adamdag'i qa'te-kemshilik, jetispewshilikti ilip alip, ku'lkil ju'ritedi.

Ku'ldirgi so'zlerde yumor satira basim bolip, bunda ha'r bir da'wirde jasag'an adamlardag'i kemshilik, jag'imsiz qiliqlardi ku'lkige aladi.

Anekdotlardag'i yumorlar adamg'a tek g'ana aqil qosiwi mu'mkin. O'ytkeni ha'r qanday waqitta jiberilgen elementar kemshilikti de ku'lkinin' ilgir ushi menen jen'il shoq etip jiberiwge ha'reket etedi ha'm ta'kirarlamawg'a u'yretedi. Degen menen usi yumordin' o'zi de bir adamg'a esiten shiqpaytug'inetip da'kki beredi. Anekdotlar - adam minezindegi ha'r qiyli peyillerdin' tu'rli muxamg'a do'nip, islegen ersi ha'reketlerine qarsi ku'lkil menen tilge alinatug'in so'zler.

Anekdotlardag'i yumorliq ku'lkil tek tastiyilawshi, maqullawshi xarakterde bolmastan, kemshiliklerdi joq etiwge de qaratilg'an boliwi kerek.

6. Anekdot atqariwshilari haqqinda ha'm olardin' ta'rbiyaliq a'hmiyeti

7.

Ku'lkili so'zler xaliq ta'repinen atqariladi ha'm tin'lanadi. Joqarida aytip o'tkenimizdey ku'lkili so'zlerdin' ha'r bir xaliqta atqariwshisi, so'z sheberi bar. Anekdotlar, toy-mereke ha'm jiyinlarda aytila beriwi mu'mkin.

Anekdotlardin` turmista ta`rbiyalik ta`repi ku`shli. Bunda turmisqa jen`il, pariqsiz qaraytug`in adamlardin` qiliqlari, menmen, qizg`anshaq, peyli tar adamlardin` minez-quliqlari sinap-minep ashshi ku`lkige alinadi.

Ku`lkili so`zge ilingen adam yamasa sol tiptegi adamlar ku`lkiden son` o`zindegi kemshilikni du`zetiwe ha`reket etedi. Anekdotlardi esitip otirip ha`r bir adam o`zindegi kemshiliklerdi yadina tu`sirip, usi mende de ushirasip qalar-aw dep qoyadi ha`m saqliq etiwege, onday qa`telik jibermewge ha`reket etedi. Anekdotlar adamlardi jaqsi ta`repke jaqsi qa`siyetlerdi iyelewge tayarlaytug`in ko`rkem so`zler ha`m ta`rbiyalik qural bolip esaplanadi.

Qadag`alaw sorawlari

1. Anekdotlardin` basqa fol`klorliq shig`armalardan ayirmashilig`i
2. Tu`rk tilles xaliqlarda ku`lkili so`z ustalarinan kimlerdi bilesiz
3. Anekdotlardi atqariwshilar kimler

Tayanish tu`sinikleri`

1. Tip-ja`miyettegi belgili bir adamlardin` toparinin` uliwma belgilerin sa`wlelendiriwshi na`rse
2. Xarakter-ko`rkem do`retpege o`zine ta`n minez-qulik da`rejesine ko`terilgen, ha`r ta`repleme ashilg`anashilg`an qaharman obrazi.
3. Yumor-turmistag`i geypara qolaysiz momentlerdi ku`lki arqali su`wretlew usili.

XIII. Tema` Terme ha`m tolg`aw

Jobasi`

1. Tolg`awlardin` janrliq o`zgeshelikleri
2. Termelerdin` janrliq sipatlamasi
3. Terme-tolg`awlardin` tariyxqa qatnasi
4. Terme ha`m tolg`awdag`i sharayat, a`sbap ritmin ha`m rifmaliq belgiler haqqinda
5. Terme ha`m tolg`awlardin` xaliq awizeki do`retpelerinde tutqan orni

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Da`wqaraev N. Shig`armalarinin` toliq jiynag`i, II tom No`kis-77, 166-169-betler
2. Qaraqalpaq fol`klori, 5 tom, Q-80, 383-bet
3. Ayimbetov Q. Xaliq danalig`i, Q-88, 38-44-57-betler
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xaliq ko`rkem awizeki do`retpeleri, No`kis-96, 218-24-betler.
5. Maqsetov Q., Ta`jimuratov a`. Qaraqalpaq fol`klori, No`kis-79, 91-101-betler.

1. Tolg`awlardin` janrliq o`zgeshelikleri`

#araqalpaq awizeki do`retpesinde tolg`awlar belgili janr sipatinda qaraladi. Tolg`awlardi termeler ha`m tariyxiy qosiqqlar menen shatastirmaw kerek. Tolg`awlar tariyxiy qosiqqlardan belgili bir tariyxiy syujetke qurilg`ani menen o`zgeshelenedi.

Tolg`aw - tolg`anip qosiq aytiw, tolg`ay tolg`ay jirlaw degendi an`latadi. Sipati boyinsha termelerge jaqin bolip onda aqil-na`siyattan go`re, uwayim-qayg`i, qiyinshiliq, oylaniw, kewil zari a`dewir basim keledi. Tag`i da qosiq qatarlari qisqa bolmay belgili syujetine qurildi.

Tolg`awlarda teren` siyasiy ja`miyetlik tariyxiy temalar jirlanadi.

Tolg`awlar ilimpaz Q.Ayimbetovtin` «Xaliq danalig`i» miynetinde «tariyxiy jirlar» degen termin menen berilgen ha`m onda «Ormambet biy» tolg`awi menen «Posqan el» tolg`awi haqqinda aytilg`an.

Qaraqalpaq fol`klorindag`i tolg`awlar xalqimizdin` o`tkendegi u`lken bir tariyxiy waqiyasina arnalg`an, belgili bir syujetke qurilg`an, qobizda o`z aldina tolg`aw namasina aytilatug`in a`dewir ko`lemli poeziyalik do`retpel bolip, buni jirawlar atqarg`an.

Tolg`awlarda belgili bir tariyxiy waqiyalar, sol tariyxiy da`wirdin` qiyinshiliqlari, xaliqtin` arziw a`rmani, boljawlari menen qosip su`wretlenedi.

Tolg`awlar jirawlardin` epikaliq repertuarinin` belgili bir bo`legin quraydi.

Qaraqalpaq awizeki a`debiyatindag`i en` ko`lemli tolga`awlardan esaplang`an Ormambet biy tolga`awi el basina tu`sken qayg`ili tariyxiy waqiyag`a qurilg`an. Onda XIV-XV a`sirlerdegi nog`aylilardin` Altin Orda xanlig`inin` quraminda bolg`an waqitlardag`i waqiyalar, Temirlannin` Altin Ordani qulatiwi, nog`aylilar menen qaraqalpaqlardin` bulginshilikke ushirawi, jung`arlar topilisi, jawgershilikte Ormambet biydin` qazalaniwi so`z boladi. Usinday qayg`ili waqiya, el bulginshiligi «Ormambet biy» tolga`awinla jirlanadi. Misali`

Ormanbet biy o`lgende,
On san nog`ay bulgende,
Ul qalmadi, qiz qaldi,
Sebil nog`ay qozg`aldi.

Xaliq topilis, qirg`inshiliq urislardan son` o`z jaylawin, ma`kanin taslap, Xorezmge ko`she basladi.

Bul tolga`awdin` basqasharaq varianti «Ormambet biy o`lgen ku`n» degen tolga`awda saqlang`an. Bunda xaliqtin` o`tkendegi o`z tuwilg`an elinde tinish jasag`an waqitlari, ko`p uzamay ornina baxitsizliq, bulginshilik, apatshiliq bolg`ani tolga`aniw, qayg`ilaniw menen so`z etiledi. Misali`

Ormambet biy o`lgen ku`n,
On san nog`ay bulgen ku`n,
Jez qarg`isi ko`k tazi
Jetip tu`lki alalmas,
Qarashil ko`pek bolg`an ku`n,
Alti ruw nog`aylin`,
Ar-sar bolip qalg`an ku`n.

Bul tolga`awlarda qaraqalpaq xalqinin` Edil Jayiq boyindag`i ma`kanin taslap Tu`rkstan dalaliqlarina kelip qonislang`ani so`z etiledi.

Bunnan basqa qaraqalpaq fol`klorinda «Posqan el», «Talan boldi du`n`ya mal», «El eken», «Xanimiz» tolga`awlari bar.

2. Termelerdin` janrliq sipatlamasi

Termeler ma`nisi ashiiq bolip tu`sinikli so`zler menen adamnin` minez qulqi, a`dep-ikramlilig`i, moralliq belgileri, ta`biyat qubislari ha`m sotsialliq qatnaslari jo`ninde aqil-na`siyat beredi.

Jirawlar uzaq da`stanlardin` baslar aldinda tolip atirg`an naqil-so`zler, u`git na`siyat, ta`lim-ta`rbiya haqqinda jirlaydi. Bular termeler dep ataladi.

Terme dep da`stanlardin` aldinda solarg`a kirispe iretinde aytilatug`in qisqa lirikaliq qatarlar. Bunin` atqariliwinda qosiqlarg`a ha`m jirlarg`a qarag`anda a`dewir parq boladi.

Termeler xaliq awizeki do`retpesindegi poeziyadan «terip», «saylap» aling`an aqil-na`siyat qosiqlari. Olar teren` filosofiyaliq ma`nige qurilip, waqit, zaman jag`dayi, jaqsiliq penen jamanliq ha`diyseler tuwrali pikirleydi.

O`tkendegi jawgershilik ko`p zamandag`i batirlardin` hayallarina aytilg`an termeler de bar. Mis`
hayal alsan` ariwdi al,
Taba g`oysan` jaqsini al,
Uzaq sapar etkende
Ko`shpestey jerge ketkende
Qara shashi jayiwli
Jilap qalsa keyninde
Jaqsı bolsa alg`anin`
Bala-shag`a xor bolmas
Jaman bolsa alg`anin`
Bir ba`lege qalg`anin`.

Aqil-na`siyat termelerinde el-xaliqti, ag`ayin-tuwg`an. ata-anani siylaw, hu`rmet ko`rsetiw bekkem awizbirshilik tatiwliq tuwrali ma`seleler de so`z boladi. Misali`

Ag`ayindi jamanlap
Tuwg`andi qaydan tabarsan`
Arg`imaq atti jamanlap
Buwdandi qaydan tabarsan`
Adam ha`reketindegi paydasiz na`rselerdi de «Bolmasa» termesinde bergen`
Quri so`zden payda joq
Aytarg`a so`zi bolmasa
Ko`p aqildan payda joq

Sabir qarari bolmasa
Patshaliqtan payda joq
a`dil nizam bolmasa.

Fol klorimizda «Jigirma bes», «Zamana», «Ne jaman», «Bolmasa», «Bar», «Bolsa», «Bolmas», «Ne payda» h.t.b. ko`plegen termeler bar.

Termelerde jaman minezlerdi minep-sinaytug`in, maqtanshaqliq, qopalliqti a`shkaralaytug`in didaktikaliq qatarlar bar.

3. Terme-tolg`awlardag`i sharayat, a`sbap, ritm ha`m rifma.

Jirawlar qolina qobiz alip terme baslag`annan-aq qobizdin` namasina qarap jiraw qaysi termeni aytatug`inin tin`lawshilar bilip otiradi. O`ytkeni ha`r bir termegе burinnan kiyatirg`an ayirim namalari bar.

Tolg`awlar qobiz benen atqarilip, onda jiraw tamag`in qirinip, sazg`a salip aytadi. Jirawlar burinlari da`stang`a tu`semen degenshe tek terme ha`m tolg`awlardi jirlaytug`in edi. Son`g`i waqitlari olar o`z repertuarinda termeni da`stanlarga` kirispe retinde aytip, tolg`awlardi o`z aldina jirlaytug`in boldi.

Termeler bir qatar juplasqan, uyqasqan, aforizmlerden yamasa naqil-maqallardan quralg`an, qisqa ma`nili qatarlar. Ma`selen`

Qarshig`a qustin` balasi
Qayin`da bolar uyasi
Qayin`nin` basin jel shalsa
Qayg`ida bolar anasi

Tolg`awlar da qosiq qatarlari menen berilgen bolip, olarda da uyqas, irg`aq ha`m buwin ten`ligi saqlanadi.

Terme-tolg`awlarda ses u`nlesligi ko`p ushirasadi. Qosiq qatarali u`nlesip keledi. Bul terme-tolg`awlardin` ta`sirliligini ku`sheytip qoymastan, ideyani da o`tkirlestiredi.

Terme-tolg`awlardag`i seslerdin` u`nlesip keliwi ha`m uyqaslig`i atqariwshig`a da jen`illik tuwdiradi, tin`lawshig`a da tu`sinikli boladi. Misali`

a`zelden dushpan el bolmas
Etekti kessen` jen` bolmas
Jaqsı bolsa inisi
Ag`anin` kewlin qaldirmas
Bul termede 1, 2, ha`m 4 qatar uyqasip kelip, 3 qatar ba`ntin basip tur. Buwin ten`ligi de saqlang`an.
Al tolg`awlardag`i ritm ha`m rifma o`zgesherek. Misali`
Ata jurti Tu`rkstan
O`mirlik jaylaw bolmadi
Ku`ni-tu`ni qiynalip
On eki ayda tapqani
Qis aqiqqa jetpedi

4. Terme ha`m tolg`awlardin` xaliq awizeki do`retpelerinde tutqan orni

Terme-tolg`awlar ata-babalarimizdin` a`sirler boyi toplag`an ta`jiriybesi, aqil-oyinan do`regen na`siyat qosiqalari. Bunda xaliqtin` bir neshshe a`sirlik minez-quliq o`lshemleri, shig`is xaliqlarında uzaq da`wirlerden berli qa`liplesken xaliq filosofiyasinin` teren` oylari bar.

Terme-tolg`awlar xaliq awizeki do`retpeleri bolip, olardi atqariwshilar gu`n`irenip ku`y shig`arip jirlaydi.

Terme-tolg`awlardin` - qaraqalpaq xaliq awizeki do`retpelerinde tutqan orni girewli bolip, bular en` jaqsı ko`rkem awizeki do`retpe sipatında turmista ko`p qollaniladi ha`m jiwi tilge alinadi.

5. Terme-tolg`awlardin` tariyxqa qatnasi.

Tolg`awlar tariyx penen tikkeley baylanisli bolip, onda tariyxıy waqiyalar menen tariyxıy shaxslar haqqında so`z boladi.

Ma`selen` «Posqan el» tolg`awında qaraqalpaq xalqinin` Tu`rkstannan posip ko`shiwi xaliq tariyxında g`og`ada awir jag`daylardin` biri bolg`an. Bunda xaliqtin` Tu`rkstannan ko`shkennen baslap ha`r ku`ngi qayg`ili waqiyalar, ashliq suwsizliq ha`m qiyinlishiq jag`daylar so`z etiledi.

Bul tolg`awdag`i so`z etilgen barliq waqiyalar shinliq bolip, xaliq basına tu`skен tragediya, tariyxıy waqiya ko`rkem so`z benen tolg`aw formasında ju`zege shig`adi.

«Ormanbet biy» tolg`awında da tariyxıy waqiyalardin` izbe-izligi saqlanbag`an. Bul do`retpe xaliqtin` ko`rkem awizeki shig`armasi bolg`anliqtan, bunda da`wir, orin, waqiya almashtirilip qaraqalpaqlardin` Sirda`r`ya yamasa Jan`ada`r`ya boylarinan Xorezmge ko`ship keliwi siyaqli tariyxıy waqiyalar aniq ko`rsetilgen.

Solay etip, terme-tolg`awlar xalqimiz ushin estetikaliq zawiq bag`ishlaytug`in ha`m ta`lim-ta`rbiyalıq xarakterge iye ko`rkem awizeki do`retpeler qatarına kiredi.

Qadag`alaw sorawlari

1. Terme menen tolg`awdin` bir-birinen o`zgesheligi
2. Tolg`awlardin` tariyxiy shinliqqa qatnasi
3. Termelerdin` ta`rbiyalıq a`hmiyeti

Tayanish tu`siniklari

1. Janr-(frantsuzsha genre - tu`r) ko`rkem so`z o`nerinin` rawajlanıw barisında qa`liplesken tu`rler
2. Rifma-uyqas. Ko`rkem do`retpelerde so`zlerdin` ses ha`m buwinlar boyınsha u`nlesip keliwi
3. Ritm-poeziyalıq shig`armalardag`i qosiq qatarlarında seslerdin` bir-biri menen negizgi su`wretlenip atırg`an waqiyag`a baylanisli u`nlesip keliwi
4. Prototip-ko`rkem shig`armadag`i qaharman obrazın jasawg`a negiz bolg`an turmista jasag`an adam.

XIV. Tema: Da`stanlar, qaharmanlıq da`stanlar

Jobasi`

1. Da`stanlar haqqında tu`sinik. Olardin` do`reliwi, tariyx penen qatnasi
2. Da`stanlardı jıynaw izertlew, bastirip shig`ariw ha`m olardin` atqariwshilari haqqında
3. Da`stanlardın` tematikalıq o`zgesheligi ha`m tu`rleri
4. Qaharmanlıq da`stanlardın` o`zgesheligi

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Mambetov K. Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati Q-1992.
2. Qaraqalpaq a`debiyati tariyxi. Q-78.
3. Sag`iytov I. Qaraqalpaq xalqının` qaharmanlıq eposi. Q-63, 39-92-betler
4. Da`wqaraev N. Shig`armaların` toliq jıynag`i No`kis-77, II tom, 185-90-betler
5. Ayimbetov Q. Xalıq danalıg`i, No`kis-88, 91-105-betler
6. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqının` ko`rkem awizeki do`retpeleri. No`kis-96, 225-277-betler.

1. Da`stanlar haqqında tu`sinik. Olardin` do`reliwi, tariyx penen qatnasi

Qaraqalpaq fol`klorinin` iri ko`lemli do`retpesi bolg`an da`stanlar qaraqalpaq jirawlarınin` toy-tamashalarda jirlaytug`in negizgi repertuari bolg`an.

«Da`stan» so`zi qaraqalpaq tiline qon`si tuwisqan xalıqlar arqalı parsi so`zinen kirgen.

Qaraqalpaqlarg`a «da`stan» degen tu`sinik a`dewir erterekte tarag`an, da`standı ko`binese awızsha atqarılatus`in shig`armalarg`a paydalansa, «qissa» so`zi jazba tu`rindegi shig`armalarg`a qollaniladi. Bul eki so`z arab-parisi tillerinen awisqan.

Jirawlar repertuarında g`i da`stanlar batirlar jiri bolip tabiladi.

Da`stanlarda ko`shpeli da`wir, urıwlıq qatnas, xalıqtın` ku`n-ko`risi so`z etiledi. Biraq tiykarg`i orindi gu`res, batirliq uris, yar jolında o`zin qurban etiw, jer-suw jaylaw ushin talaslar tutadi.

Da`stanlardın` do`reliw protsessine na`zer awdarg`animızda da`slep jiraw-baqsi, shayirlar bir g`ana qaharmannın` erlik islerinin` ayirim epizodların yaki eposliq poemalardıń bir bo`legin do`retken al son` tin`lawshılardıń talabi boyınsha oni jan`a epizodlar menen toliqtirip, ken`eytip otirg`an. Solay etip, u`lken eposliq poemalar payda bolg`an degen pikir I.Sag`iytovtın` «Qaraqalpaq xalqının` qaharmanlıq eposi» degen miynetinde berilgen.

Da`stanlardın` mazmunınan ertek, an`iz, jılnama, mif, ayirim batirlardıń erlik isleri, adamlardıń mun`zari, a`rmani, tariyxiy waqiyalar ha`m basqa da turmis shinlig`ına sa`ykes elementlerdi ko`remiz. Qaraqalpaq fol`klorında g`i da`stanlar tariyxiy shinliq penen baylanisqan halda bir neshshe da`wirlerge bo`linedi`

1. En` eski da`wir. Da`stanlarda ko`binese siyqirli waqiyalar so`z etiledi. Bug`an «Sha`r`yar» da`stani kiredi.
 2. Pecheneg-qipshaq da`wiri` XI-XII a`sirler «Qoblan» da`stani
 3. Altın Orda da`wiri` XIII-XV a`sirler «Edige», «Er Shora» da`stanlari
 4. Qon`irat-baysın da`wiri` XV-XVIII a`sirler «Ma`spatsha», «Alpamis» da`stanlari
 5. Buxara-Buling`ir da`wiri` XVI-XVII a`sirler «Er Ziywar» da`stani
 6. Xorezm da`wiri` «Go`rug`li», «`a`rip ashıq», «Sayatxan-hamra» da`stanlari
- Bulardi a`debiyat tariyxi menen baylanistirg`an halda da`wirlerge bo`lgen. Qaraqalpaq eposlarınin` en` ko`p do`relgen da`wiri XVII-XVI a`sirler dep esaplanadi.

2. Da`stanlardi jiynaw izertlew, bastirip shig`ariw ha`m olardin` atqariwshilari haqqinda

Qaraqalpaq da`stanlarin jiynaw ha`m bastirip shig`ariw 1890-jillardan baslandi. «Alpamis» tin` qaraqalpaqsha versiyasi birinshi ret 1902-jili Tashkentte «Sbornik materialov dlya statistiki Sir-Darinskoy oblasti na 1902 g» degen toplanin` X tominda basildi. 1922-jili Ashxabadta «Protokoli zasedaniy i soobsheniye chlenov Zakaspiyskogo krujka lyubiteley arxeologii i istorii Vostoka» degen toplanin` II tominda «Er Shora» da`stani «Shura sin Narik batira» degen at penen basilip shiqti.

1903-jili «Qoblan» nin` qaraqalpaqsha variantin Belyaev jazip aldi. Ol ja`ne de «Yusupbek», «Shejire», «Babarawshan» da`stanlarin jazip alip, solardan «Shejire», «Edige» ni toliq «Qoblan» nan u`zindi bastirip shig`aradi. 1930-jillardan son` jergilikli ilimpazlar da`stanlardi jiynawg`a kiristi. qoer-jili Q.Ayimbetov ataqli Erpolat jirawdan «Edige» ni, O`giz jirawdan «Alpamis» ti jazip alip, qoeu-jili Moskvada qaraqalpaq tilinde baspadan shig`aradi. N.Japaqov Esemurat jirawdan «Qoblan» da`stanin jazip alip, 1940-jili baspadan shig`ardi. a` Shamuratov ta`repinen a`bdimurat jirawdan «Ma`spatsha» ni, Qulamet jirawdan «Sha`r`yar» da`stani 1939-jili jazip alindi. 1955-jili A.Karimov Qiyas jiraw Qayratdinovtan «Alpamis» tin` bir variantin jazip aldi ha`m ol 1957-jili I.Sag`iytovtin` alg`i so`zi menen baspadan shiqti. Usi jili R.Xojambergenov Esemurat jirawdan «Alpamis» tin` en` jaqsi ha`m en` u`lken variantin jazip aldi.

Qaraqalpaq da`stanlarin ilimiy ko`z-qarastan izertlew boyinsha ko`p ilimpazlar miynet etti. Belgili ilimpaz N.Da`wqaraev «Qaraqalpaq a`debiyati tariyxinin` ocherkleri» miynetinde qaraqalpaq jiraw-baqsilarinin` mektepleri haqqinda birinshi bolip so`z qozg`aydi. Sonin` menen birge «Qoblan», «Alpamis», «Qiriq qiz» da`stanlarinin` sol da`wirge deyin jiynaliwi, bastirip shig`ariliwi haqqinda so`z etip, sol da`stanlardin` payda bolg`an da`wiri ideyaliq mazmuni obrazlari haqqinda bahali pikirler aytadi.

Q.Ayimbetovtin` «Xaliq danalig`i» miynetinde de jiraw-baqsilar ha`m da`stanlar haqqinda ko`p mag`liwmatlar bar. I.Sag`iytov o`zinin` 1963-jili shiqqan «Qaraqalpaq xalqinin` qaharmanliq eposi» kitabinda` «qaraqalpaq eposlarinin` klassifikatsiyasi, xaliq jiraw-baqsilari, epostin` tariyxqa qatnasi, eposlardi da`wirlerge bo`liw, eposlardin` do`reliw protsessi, eposlardin` tiykarg`i ha`m ko`rkemlik o`zgeshelikleri ha`m «Qoblan», «Alpamis», «Qiriq qiz» da`stanlarinin` variantlari usasliq ha`m o`zgeshelikleri tuwrali bahali izertlew jumisin ju`rgizgen.

Bulardan basqa qaraqalpaq da`stanlari tuwrali ilimiy izertlew jasag`an ilimpazlardan Q.Maqsetov, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov, A.Alimov, S.Bahadirova h.t.b. ko`plegen ilimpazlardi atap o`tsek boladi.

Qaraqalpaq da`stanlarin baqsi-dirawlar atqarg`an. Qaharmanliq da`stanlar jiraw ta`repinen qobiz benen atqarilsa, liro-epikaliq yamasa ashiqliq da`stanlar baqsilar ta`repinen duwtar menen atqarilg`an.

Jiraw da`stan baslanar aldinda o`z repertuarindag`i da`standi xaliqqa ja`riyalaydi al baqsilar bolsa ashiqliq da`stanlardag`i qosiqslardi milliy qaraqalpaq namalarina salip aytadi. Qaraqalpaq da`stanlarinin` janrlig` o`zgesheliginin` biri onin` qobiz yaki duwtar menen atqariliwi ha`m muzikalilig`i bolip tabiladi. Da`stannin` atqariliwindag`i qobiz duwtar namalari, onin` ajiralmas bir bo`legi.

3. Da`stanlardin` tematikaliq o`zgesheligi ha`m tu`rleri

Qaraqalpaq da`stanlari o`zinin` mazmuni ha`m ideyaliq bag`itina qaray to`rtke bo`linedi` 1. Qaharmanliq da`stanlar

2. Ashiqliq da`stanlar
3. Sotsialliq-turmis ma`selelerin so`z etiwshi da`stanlar
4. Tariyxiy da`stanlar

Bul qaraqalpaq da`stanlari bir neshshe a`sirler o`mir su`riwi na`tiyjesinde ko`p jirawlardin`, waqiyalardin` qazaninda qaynag`an. Bul da`stanlardin` formasindag`i ha`m mazmunindag`i o`zgerisler a`stelik penen uzaq da`wirler dawaminda bolg`an. Da`stanlardag`i syujet quriw, obraz do`retiw, su`wretlew qurallaridan paydalaniw bul da`stanlardi tematikaliq jaqtan tu`rlerge ajiratiwdi an`satlastiradi.

Qaharmanliq da`stanlarda xaliq batirlarinin` qaharmanliq, ma`rtlik isleri, el qorg`aw ideyalari, ashiqliq da`stanlarda muhabbat ma`seleleri, sotsialliq-turmis ma`selelerin so`z etiwshi da`stanlarda turmisliq waqiyalar, tariyxiy da`stanlarda waqiyalar so`z boladi.

4. Qaharmanliq da`stanlardin` o`zgesheligi

Qaraqalpaq qaharmanliq da`stanlari erte zamanlarda do`regen belgili bir tariyxiy ha`diyselerdin` tiykarinda jariqqa shiqqan waqiyalar jiynag`i. Bul ilimpaz N.Da`wqaraevtin` miynetinde «batirliq jir» dep berilgen.

Qaraqalpaq batirliq jirlarindag'i legendarliq izlerge qarag'anda qaraqalpaq da'stanlarinin jariqqa shig'iwina Orta Aziyadag'i tiykarg'i qa'wimler u'lken rol oynaydi. Batirliq jirlarda ertedegi qa'wim-birlespelerinen qipshaqlar, qon'iratlar, qan'lilar, man'g'itlar, nog'aylar atlari saqlang'an.

Qaharmanliq da'stanlarda qaharmanliq obrazlar ha'r qiyiligi jag'inan tan'landiratug'in bay a'debiy usillar arqali do'reledi ha'm qaharmannin ha'diyselerdi so'z etiw ushin so'zsiz qaharmanliq obrazlar talap etiledi.

Eposlarda xaliq ta'g'dirindegi ishki ha'm sirtqi qarama-qarsiliqlar tiykarinda a'dillikke umtiliw ideyasi, sol xaliqtin barliq xaliq ushin, el ushin jan beretug'in, qu'diretli ku'shke iye batirlardin umitilmas obrazin do'retken qaharmanlardi xaliq jawlarina qarsi qoyadi.

Qaharmanliq da'stanlarga «Alpamis», «Qoblan», «Qiriq qiz», «Qurbanbek», «Er Ziywar» h.t.b. da'stanlar kiredi. «Alpamis» da'staninda uriwlarin birigiwi ushin gu'res so'z boladi. Da'standag'i tiykarg'i ideyalardin biri-tuwg'an eldi su'yiw onin ar-namisi ushin gu'resiw-teren patriotizm sezimleri bolip tabiladi.

«Qoblan» da'staninin tiykarg'i ideyasi-xaliqtin sirt el basqinshilarinan g'a'rezsiz jasaw tilekleri menen gu'resleri belgilenedi. Da'standa zulimliqtin ha'm a'dilsizliktin belgisi sipatinda Aqshaxan ha'm onin wa'zirlerinin ha'reketleri a'shkaralanadi.

«Qiriq qiz» da'stani mazmuni ha'm ko'rkemligi boyinsha teren xaliqliq da'stan. Onda qaraqalpaq xalqinin bir neshshe a'sirler dawaminda sirtqi dushpanlarga qarsi alip barg'an gu'resi ko'rsetiliwi menen birge xaliqtin an'sag'an en jaqsi tilekleri sa'wlelenedi.

«Qiriq qiz» din basqa da'stanlardan ayirmashilig'i bunda qaharmanliq gu'reske qizlar qatnasadi. Al «Yusip-Axmet» da'staninda o'z elinin ar-namis, ta'g'diri, keleshegi ushin gu'resetug'in o'zi batir, o'zi palwan, o'zi shayir o'zi ma'rt Yusip-Axmet siyaqli jigitlerdin feodalliq zaman ko'z-qarasinan jetilistirgen ko'rkem obrazlari sa'wlelenedi. Bul da'stannin tiykarg'i ideyasi - XVI-XVII a'sirdegi mayda Xorezm xanliqlarinin jawizlig'i, olardin bir ku'shli xanliqqa birigiwge umtiliwlari bayanlanadi.

Solay etip, qaharmanliq da'stanlardin o'zgesheligi onin qobiz benen jirawlarin atqariwi. Ja'ne de el qorg'aw, batirliq isler, uriwlar arasindag'i tartis ma'seleleri ken tu'rde su'wretlenedi.

Qadag'alaw sorawlari

1. Da'stannin qissa, ertekten parqi nede
2. Da'stanlar qay waqtan baslap, kimler ta'repinen izertlendi
3. Qaharmanliq da'stanlar qanday o'zgeshelikke iye
4. Da'stanlardi atqariwshilar kimler

Tayanish tu'sinikleri

1. Epos-en a'yyemgi waqitlari uriw-qa'wimlerdin ku'ndelikli turmisin jazba ha'm awizeki tu'rde bayanlawshi shig'armalar
2. Jir-qaraqalpaq, qazaq h.b. tu'rkiy xaliqlarda ken taralg'an 7-8 buwinli qosiqtin tu'ri.

XV. Tema: Liro-epikaliq da'stanlar ha'm sotsialliq-turmis ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlar

Jobasi

1. Liro-epikaliq da'stanlar haqqinda
2. Liro-epikaliq da'stanlardin izertleniwi
3. Sotsialliq turmis ma'selelerine baylanisli do'regen da'stanlar

Paydalanilg'an a'debiyatlar

1. Maqsetov Q., A.Tajimuratov. Qaraqalpaq fol'klori, No'kis-79, 285-295-betler
2. Alimov A. Qaraqalpaq liro-epikaliq da'stanlari, Q-83.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq a'debiyatinin tuwisqan xaliqlar a'debiyati menen baylanisi, No'kis-87.
4. Qaraqalpaq fol'klori, 13 tom, No'kis-84.
5. Qaraqalpaq fol'klori, 14 tom, No'kis-85.

1. Qaraqalpaq liro-epikaliq da'stanlari haqqinda

Qaraqalpaq xalıq awızeki do`retpesinde da`stanshılıq janrı o`zinin` a`lwan formalig`i do`reliwi, taralıwı jag`ınan ko`p o`zgesheliklerge iye. Da`stanlar xalıqtin` turmis tirishiligin, jasaw jag`dayların du`n`yag`a ko`z-qarasın, intasın, muhabbatın o`z boyına ja`mlegen fol`klorlıq do`retpe.

O`zinin` teren` mazmunı, lirikalilig`i, muzikalilig`i, xalıqlig`i jag`ınan ha`zirge shekem ha`mmenin` diqqatın o`zine tartıp kiyatır`an «Ga`rip ashıq», «Sayatxan-hamra», «hu`rliha-hamra», «Yusip-Zliyx», «Ashiq Na`jep» qusag`an da`stanlar xalıqtin` lıro-epikalıq da`stanları esaplanadı.

Ashıqlıq da`stanların do`reliwi o`z-o`zinen a`piwayı tu`rde do`relip, kim aytqısı kelse, aytıp ju`retug`ın na`rse emes. Onın` xalıqtin` su`yiwshilikke bolg`an sezimlerinin` oyaniwına baylanisli ruwxıy talabı payda etti.

Qaraqalpaq baqsılarının` repertuarına kirgen «Ga`rip ashıq», «Sayatxan-hamra», «Ashiq Na`jep» da`stanların ayırıqsha atap o`tiwge boladı.

«Ga`rip ashıq» da`stani qaraqalpaqlar arasına XVIII a`sir aqırı XIX a`sir basında taraldı. Taralıw awızsha ha`m jazba tu`rinde bolg`an «Ga`rip ashıq» da`stanının` qaraqalpaqsha versiyasının` payda bolıwında, onın` ha`r ta`repleme milliylik asıwında ataqlı shayırlardıń, baqsılardıń, sa`zendelerdin` miynetleri bar.

Da`stannin` qoljazbadag`i variantlarında awızshag`a qarag`anda anag`urlım ken` waqıyalar so`z etiledi ha`m ja`ne de qoljazbada kitabiy a`debiy til u`lgisi bar.

«Ga`rip ashıq» da`stanının` tiykarg`i ideyası muhabbat erkinligin jırlaw. Da`standa bir birin su`ygen eki jastin` ishki tuyg`ıları, olardıń dosları menen dushpanlarınin` qatnası, xan menen puxara xalıq arasındag`i qarsılıq ken`nen bayan etiledi. Da`standag`i barlıq waqıyalar sol da`wirdin` ko`z-qarası menen su`wretlengen.

«Sayatxan-hamra» da eki dostin` quda bolıwı, ha`mre tu`sinde Ma`mbetxannin` qızı Sayattı ko`riwi ha`m g`aybana ashıq bolıwı, ko`p qiyınshılıq penen Sayatxan menen ha`mmenin` qosılıwı so`z boladı.

«Ashiq Na`jep» da`stani o`zinin` janrlıq o`zgesheligi boyınsha lıro-epikalıq da`stanlarg`a jatadı. Bul da`standa tiykarınan shan`araq ha`m muhabbat ma`seleleri so`z etiledi. a`sirese qaraqalpaq versiyasın tu`rkmen versiyası menen salıstır`anda onda muhabbat haqqındag`i waqıyalar basım bolıp keledi.

Da`stan Ashiq Aydin atlı ustazdin` a`lbent, Nawriz, Genjemurat, a`zben degen sha`kirtleri haqqında, a`lbenttin` menmensip o`z aldına baqsı bolaman dep ketiwinen waqiya baslanadı. a`lbent basqa jurıqqa barıp baqshılıq etedi ha`m u`ylenedi. Onın` Na`jep atlı o`gey balası boladı. Ol a`lbentten qasına ertip ju`riwdi soraydı. a`lbent balnı uradı. Na`jep elden shig`ıp ketip Ashiq Ayding`a sha`kirt boladı. Ol baqsı bolıp kelip a`lbentti jen`edi. :lken baqsı boladı ha`m xannin` qızı Minayimg`a ashıq boladı. Ko`p qiyınshılıqlar menen Minayimg`a qosılıp, baxitli boladı.

Da`stannin` ayırım qosıqları haqıyqat xalıq qosıqlarına aylanıp ketken.

2. Lıro-epikalıq da`stanlardın` izertleniwi

Lıro-epikalıq da`stanlar bolg`an «Ga`rip ashıq», «Sayatxan ha`mre», «Ashiq Na`jep» da`stanlarınin` bir neshshe variantları O`zbekstan İlimler Akademiyasının` Qaraqalpaqstan filialinin` qol jazbalar fondında saqlanadı.

1960-jılı X.Ta`jimuratovtin` tayarlawında 1 ret «Ga`rip ashıq» da`stanının` qaraqalpaqsha variantı baspadan shıqtı. Bul da`stan 1930-34-jılları Eshan ha`m Qudaybergen baqsılardan jazıp aling`an.

Usı epos boyınsha belgili fol`klorist X.G.Koroglı izertlew jumisin jazdı.

O`zbekshe «Ga`rip ashıq» tin` 4 variantı bolıp, 1956-jılı Z.Xusaynovanın` baspag`a tayarlawında «Ashiq-Garib va Shaxsanam» degen at penen jariqqa shıqtı.

«Ga`rip ashıq» tin` azərbayjan versiyası boyınsha S.Yakubova monografiya jazdı.

«Sayatxan-ha`mre» da`stanının` en` bay ha`m tolıq versiyası tu`rkmenlerde saqlang`an. Da`stannin` tu`rkmen she versiyaları 1927, 1941, 1960 jılları basılıp shıqtı. Da`stan haqqında tu`rkmen a`debiyatshılarının` izertlew jumislari bar.

Da`stannin` 1914-jıl`g`i baspa nusqaları ha`m Minaj baqsı Ma`tsapaev penen a`met Tariyxovtan jazıp alg`an nusqaları qol jazbalar fondında saqlang`an.

«Ashiq Na`jep» da`stanının` 1960-jılı Q.Maqsetov ta`repinen Qarajan baqsıdan jazıp aling`an jalg`iz variantı O`zbekstan İlimler Akademiyasının` Qaraqalpaqstan filialinn` qoljazbalar fondında saqlanadı. Bul da`stannin` qaraqalpaqsha versiyasının` do`rewinde Berdaq baqsı mektebinin` a`hmıyeti ayırıqsha.

Bul da'stan 1943-60 jillari «Na'jeb-oglan» degen at penen tu'rkmen tilinde ekinshi ret baspadan shiqti. bul da'stannin' tu'rkmen versiyasi boyinsha monografiya jazg'an S.Qutieeva boldi. Ilimpaz bul miynetinde da'stannin' qaraqalpaq versiyasin da ayriqsha atap ko'rsetedi.

3. Sotsialliq turmis ma'selelerine baylanisli do'regen da'stanlar

Sotsialliq turmis ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlarda qaharmanliq ha'm liro-epikaliq waqiyalar jiyi gezlesedi. Bul da'stanlarda sotsialliq turmis sharayatlarinin' basim su'wretleniwi menen basqa da'stanlardan parqlanadi.

Sotsialliq turmis ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlarga «Sha'r'yar», «Shiyrin-Sheker», «Qanshayim», «Men'liqal» da'stanlari kiredi.

Bunin' ishinde «Sha'r'yar» da'stani ayriqsha ko'zge tu'sedi. «Sha'r'yar» din' atqariliwinin' en' jaqsi u'lgilerin bergen Nurabilla jiraw mektebine kiretug'in Nurabillanin' sha'kirti Qulamet jiraw, Nurabillanin' balasi Esemurat jiraw, O'teniyaz jirawlar bolip tabiladi. «Sha'r'yar» din' qolda bar variantlarinin' ha'mmesi Nurabilla jiraw u'lgisi tiykarinda kelip jetken.

Da'stannin' Qulamet jiraw varinati 1959-jili No'kiste qaraqalpaq tilinde basildi. 1971-jili bul variant S.Severtsev awdarmasinda rus tilinde shiqti. «Sha'r'yar» da'staninin' nusqalari awizeki tu'rinde taralg'an boliwi kerek, sebebi baqsi-jirawlardin' pikirlerine qarag'anda onin' jazba nusqalari bolg'an.

Da'standag'i waqiyalar orta a'sir da'wirlerine tuwra keledi. Bul da'stannin' tiykarg'i o'zegin qurag'an menen onda ju'da` erte zamanlar menen baylanisip ketken periler, qullar, duwa, adamlardin' tas boliwi, tiriliwi h.t.b. ta'biyattan tis waqiyalar su'wretlenedi. Da'standa uzaq da'wirlik waqiya baylanislari bar.

«Sha'r'yar» din' ideyaliq mazmuni da'stannin' do'regen da'wiri menen da'standi do'retiwshilardin', atqariwshilardin' du'n'yag'a ko'z-qarasi menen tig'iz baylanisqan.

Da'standa a'dillik penen a'dilsizlik qarama-qarsilig'i, son'inda a'dilliktin' adamgershiliktin' jen'ip shig'iw da'standa basli orindi iyeleydi.

«Sha'r'yar» da'stani o'tken da'wirlerdegi xalictin' sotsialliq turmis ma'selelerin so'z etedi.

Qadag'alaw sorawlari

1. Liro-eposlarga yaki ashiqliq da'stanlar xaliq arasinda qashan taralg'an
2. Liro-eposlarda qanday ma'seleler ko'birek so'z etiledi
3. Sotsialliq-turmis ma'seleleri degende nelerdi tu'sinesiz

Tayanish tu'siniklari

1. Liro-epos-syujet, personajlar ha'm olardin' is-ha'reketleri lirikaliq sezimler, keshirmeler, oy-pikirler menen beriletug'in shig'armalar
2. Repertuar-baqsi-jirawlardin' da'stanlardi atqariw jen'isligi.

XVI. Tema: Tariyxiy da'stanlar

Jobasi`

1. Tariyxiy da'stanlardin' o'zgesheligi, tematikasi ha'm da'stu'rge, tariyxqa qatnasi.
2. Olardin' izertleniwi, jiynaliwi ha'm bastirilip shig'ariwlari.
3. Tariyxti u'yreniwde tariyxiy da'stanlardin' tutqan orni.
4. Tariyxiy da'stanlardin' fol'klordag'i tutqan orni.

Paydalang'an a'debiyatlar

1. Allambergenov K. «Edige» No'kis-96, 14-23-betler
2. Ayimbetov Q. Xaliq danalig'i, No'kis-85, 95-96-betler
3. Maqsetov Q., A.Ta'jimuratov Qaraqalpaq fol'klori, No'kis-79, 296-303-betler
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin' ko'rkem awizeki do'retpeleri, No'kis-96, 304-310-betler

1. Tariyxiy da'stanlardin' o'zgesheligi, tematikasi, tariyxqa qatnasi.

#araqalpaq fol'klorinda tariyxiy da'stanlar o'z aldina da'stan janri bolip, bunda tariyxta bolip o'tken adamlardin' o'mirine baylanisli waqiyalar so'z boladi. Tariyxiy waqiyalar bul da'stanlardin' tiykarin quraydi. Biraqta bul da'stanlardag'i barliq waqiyalardi haqiqiy tariyxiy faktler dep qaramaw kerek. Tariyxiy da'stanlar bular xalictin' ko'rkem awizeki do'retpeleri.

Qaraqalpaq xalqi uzaq a'sirlar dawaminda bir neshshe tariyxiy basqishti atlap o'tip o'tkendegi tariyxiy da'stanlarda so'z etkende olardin' mazmunindag'i tolip atirg'an ideyaliq qarama-qarsiliqlardi da esapqa aliw kerek.

Tariyxiy da`stanlarda xaliqtin` turmisi, tariyxi, azatliq ha`m g`a`rezsizlik ushin gu`resleri, eldin` basina tu`sken awir jag`daylar, elim degen batirlar, el ta`g`dirin ayaqqa basqanlar, a`dillik, adamgershilik, dosliq ushin bas iygenler(ten`sizlik, zulimliq, zorliq h.t.b. qa`siyetler jirlanadi.

Tariyxiy-da`stanlar toparina «Edige», «Er Shora», «Da`wletyarbek» da`stanlarin kirgiziwge boladi.

Tariyxiy da`stanlardin` ishinde «Edige» o`z aldina orin tutadi. Mazmuni, turmisqa jaqinlig`i, tariyxiylig`i jag`inan, kemkemligi ha`m o`tken zamannin` qayg`i-g`amin, a`rmanlarin qantiwi jag`inan bul da`stan og`ada u`lken ruwxiy g`a`ziyne.

«Edige»de o`tken o`mirdin` barliq qarama-qarsiliqlari sheber bayan etilgen. Onda XIV-XV a`cirlerdegi Altin Orda waqiyalari so`z etiledi. Bul do`retpede XV a`sirdegi Nog`ayli da`wirindegi jirawlardin` do`retiwshiligi solardin` du`n`yag`a ko`z-qarasi sheberlik o`zgesheligi qa`liplesken.

«Edige»nin` qayg`ili mazmuni tin`lawshilardin` ko`zlerinen eriksiz jas to`ktirgen. Dushpanshiliqqa ushirap, elinen ayirilg`an Edigenin` jat ellerde ju`rip ayriliq dag`ina ku`yiwi, ha`ledar anasinin` ishinde qalg`an Nuratdinnin` tiri jetimligi, jalg`izlig`i. atasin izlew, -bul waqiyalardin` ha`mmesi qosilip adam o`mirindegi og`ada awir ha`m o`tkir, esten shiqqas qayg`ini an`latip turadi.

«Edige» o`zinin` mazmuni ha`m janrlig` o`zgesheligi boyinsha tariyxiy da`stan sonin` menen birge oni tariyxiy qaharmanliq da`stan dep te ataw mu`mkin. Ol XIV a`sirdin` basindag`i waqiyalardi jirawlar tilinen ko`rkem bayanlaydi. Da`standa tariyxiy waqiyalar, tariyxiy adamlar da`standi do`retiwshilerdin` ko`z qarasina baylanisli su`wretlenedi. Olardin` du`n`yag`a ko`z-qarasinda jaqsiliq penen jamanliq, adamgershilik penen buziqliq, aq penen qara, ku`shlilik penen a`zzilik, tapqirliq penen topasliq qisqasi ha`r bir na`rsenin` tariyxiy da`lligi, tariyxiy izbe-izligi saqlanbaydi.

Da`standa sol da`wirdin` tariyxi Toxtamis, Edige, Temir, Nuratdinge qatnasi bar. Altin Orda xanlarina ta`n feodalliq talas-tartislar, Altin Ordanin` qulaw da`wirindegi xaliqtin` awhali, Xan sarayindag`i ala awizliqlar, xanliqqa ata-bala tartislari-bulardin` ha`mmesi tariyxtan da`janli ha`m ko`rkem etip su`wretlenedi.

«Er Shora» dastani

«Er Shora» da`stani turkiy tilles xaliklardin` ko`pshiliginde , ma`selen tatar, bashkurt, qazaq, nogay, qarakaqlarlarda bar. Bular uliwmalig` usasliqlarga iye bolg`ani menen da`standag`i waqiyalarda ko`p o`zgeshelikler bar. Soni aytip o`tiuimiz kerek , waqiyalardin` izbe-izligi xa`m tutaslig`i jaginan en` kolemlisi qarakaqlar versiyasi.

«Er Shora» da`staninin` qaxarmanlari esaplang`an Narikbay, Shora, Alibiyler basqa xaliqlardin` versiyalarinda da solay aytiladi. Biraq qarakaqlar versiyasindagi geypara waqiyalar menen epizodlar basqa versiyalarinda joq yamasa basqasha beriledi. Misali Nogay versiyasinda waqiya Alibiydin` Nariktin Karaker degen atin tartip alip ketiuiinen baslanadi.Er Shora Alibiydi oltirip bas saug`alaug`a Kazan sha`xa`rine ketedi. Kazan qalasinin` jaulari menen urista Shora Edil da`r`yasina ketip oledi.

Nogay versiyasinin` kolemi on bet.

Karakaqlarqasha versiyasinda Er Shora on tort jasina kelgende ozine tenles qiriq balani qasina alip Sag`ali Sari tau degen jerde oyin-zauig` otkeredi. Bul elin qorgaudag`i a`skeriy islerdi esletedi.Da`standag`i uakiyanin` baslanuiui Ag`dashli elinin biyi Alibiydin` Narikbaydin` Er Shorag`a atag`an Ayshubar atin alip ketiuiinen baslanadi.

«Er Shora» da`staninda adam psixologiyasin, sezimin suuretlu kuta` sheber berilgen. Ma`selen da`standa Kazan sha`xa`rinin` xani Adilxannin` jalg`iz balasinin` basinan baxti tayip, keyninde qoy keyninde jurgen jag`dayi adam janin` qitiklaytugin xalda beriledi.

«Er Shora» da`stani basqa qaxarmanlik da`stanlardan ajiralip turatug`in parqi bar. Bul g`ayri dindegi eldi musulman dinine kirgiziu, bolmasa g`ayri dindegi baska patshaliqti musulman dinindegi nog`ayli elin oz dinine endiriu guresleri korinedi.

Polatxan qansha la`shkerin Er Shoraga atlandirg`an menen og`an kushi jetpey jenilip qala beredi. Bunnan keyin Polatxan Er Shorarin` qa`xa`rinen qorkip jasirnip jatirg`an balasi Kozma`mletti Er Shorag`a qarsi jiberiu ushin oni alip keliuge adam jiberedi.Kozmambet Er Shorag`a qarsi bara almaytuginin bilip , Shorarin` dinine kire bersin-dep aytip jiberedi.

Da`standa din urisinin` ayiriqsha suuretleniuiine qarag`anda Orta Aziya musulman xaliqlarinda otken a`sirlerde usinday bir uristi bastan keshirgenliginin elesi suuretlenegenligin anlatadi. Tariyxqa qarag`animizda Orta Aziya xaliqlarina musulman dininin` 8-10-a`sirlerde toliq en jayganligi ma`lim. Biraq bizin a`sirimizge shekem xa`m bizin a`sirimizde de Budda, zorastrizm, xa`tteki xrestyan (7-8-asir) dinlerinin` bolg`anlig`in tariyx da`lilleydi.Sunday-aq a`sirler dauaminda basqa dindegi xaliqlar patshalarinin` , xanlarinin` Orayliq Aziyada jasaushi xaliklardi qang`a bokterip, ulken qirg`ing`a ushiratqanlig`i aniq. Mine, usinday tariyxiy jag`daylar kop a`sirlik mazmung`a iye da`stanlarda oz sa`uleleniuiin tabiui ta`biyiy na`rse.

2. Tariyxiy da`stanlardin` izertleniwi, jiynaliwi ha`m bastirilip shig`ariliwi

Tariyxiy da'stanlardi izertlew ma'seleleri basqa qaraqalpaq da'stanlari menen qatar baslandi. Sonin' ishinde «Edige», «Er Shora» da'stanlari ko'birek izertlew ob'ekti boldi. I.Sag'iytov o'zinin' «Qaraqalpaq xalqinin' qaharmanliq eposi» miynetinde «Edige» da'staninin' a'hmiyeti tariyxqa qatnasi ha'm fol'klorliq do'retpe sipatinda tariyxtan o'zgesheligin atap o'tti.

Q.Ayimbetovtin' «Xaliq danalig'i» nda «Edige» da'stani ha'm oni atqarg'an Erpolat jirawg'a joqari baha bergen.

Akademik V.M.Jirmunskiydin' «Tyurkskiy georicheskiy epos» kitabinin' u'lken bir bo'limi «Edige» ge arnalip og'an ilimiy ko'z-qarastan toplaw jasaldi.

Birinshi ma'rte «Edige» da'staninin' qaraqalpaqsha versiyasin tilge alg'an Ch.wa'liyhanov bolip tabiladi. I.Belyaev Shimbayli Bekimbet jirawdan «Edige» da'stanin jazip alip, 1917-jili Ashxabadta «Protokoli zasedanii i soobsheniy chlenov Zakaspiyskogo krujka lyubiteley arxeologii i istorii Vostoka» degen toplamnin' e-r tominda qaraqalpaq ha'm rus tillerinde baspadan shig'aradi.

«Edige» da'stani boyinsha ken' ko'lemli ilimiy izertlew jumisin prof. K.Allambergenov jazdi ha'm qoot-jili «Qaraqalpaq xaliq da'stani «Edige» degen at penen monografiyalik miyneti basilip shiqti.

Son'g'i jillari «Edige» nin' O'teniyaz jiraw, Qiyas jiraw, Jannazar jiraw, Esemurat jiraw, Jumabay jiraw variantlari jazip alindi.

«Da'wletyarbek» da'stani da ko'pten berli a'debiyatshi ilimpazlardin' diqqat orayinda.

O'zbekstan Ilimler Akademiyasinin' Qaraqalpaqstan filialinin' kitapxanasinda «Da'wletyarbek» da'staninin' to'rt varianti saqlanadi. 1930-jillari S.Ma'wlenov ha'm Sh.Xojaniyazovlar ta'repinen Qarajan baqsi Qabulovtan bul da'stannin' birinshi varianti jazip alindi.

1969-jili Qon'iratli baqsi Narbay Ko'shekenovtan «Da'wletyarbek» da'staninin' awizsha atqarilatug'in varianti jazip alinip, 1970-jili shiqqan «a'miwda'r'ya» jurnalinin' № 7 saninda basilip shiqqan.

«Er Shora» da'stani ko'p tu'rkiy tilles xaliqlarda bar da'stan. Bul da'stannin' qaraqalpaqsha versiyasinin' da'slepki varianti A.Divaev ta'repinen jiynalip ha'm baspag'a tayarlanip, 1922-jili Ashxabadta «Protokoli zasedaniy i soobsheniy Zakaspiyskogo krujka lyubiteley arxeologii i istorii Vostoka» degen toplamnin' to'rtinshi tominda basilip shiqti.

Bul da'stannin' qaraqalpaq fol'kloristleri ta'repinen jazip aling'an Esemurat jiraw, O'teniyaz jiraw, Seytjan jiraw, Ka'ram jiraw, Jannazar jiraw variantlari bar.

3. Tariyxti u'yreniwde tariyxiy da'stanlardin' tutqan orni

Tariyxiy da'stanlardin' ba'ri de da'l tariyxi bermegen menen tariyxiy shinliqqa biraz tuwri keledi.

Ma'selen «Edige» da'stani o'zinin' mazmuni ha'm janrliq o'zgesheligi jag'inan tariyxiy-qaharmanliq da'stan dep te ataw mu'mkin. Bul da'stan XIV a'sirdin' basindag'i waqiyalardi jirawlar ko'z-qarasinan bayanlaydi. Da'stannin' negizgi do'regen da'wirin XV a'sirgeu' jatqariwg'a boladi. Bul tariyxiy ta'repten tuwri keledi.

Al, «Da'wletyarbek» eposindag'i tariyxiy waqiyalarg'a na'zer awdarsaq, da'stan XVIII a'sir waqiyalarin o'z ishine qamtiydi ha'm usi da'wirde Qon'iratta tuwilip o'sken, qaharmanliq is ko'rsetken shayir, batir, sa'zende, shabandoz Da'wletyarbektin' o'mirbayanina arnalg'an. Bul da'stannin' do'regen jeri ha'zirgi Qon'irat rayoninin' aymag'i Da'wletyarbek balg'ali uriwinan bolip, XVIII a'sirdin' ekinshi yariminda jasag'an tariyxiy shaxs.

Tariyxiy da'stanlardin' ja'miyettegi tutqan orni, olarda tariyxiy waqiyalardin' su'wretleniwi, tariyxiy waqiyag'a a'piwayi xaliqtin' ko'z-qaraslari ko'rkem do'retpe sipatinda beriliwi u'lken a'hmiyetke iye bolip tabiladi.

Tariyxiy da'stanlar tariyxti u'yreniwde de jaqsi derek bolip tabiladi.

4. Tariyxiy da'stanlardin' fol'klordag'i tutqan orni

Tariyxiy da'stanlardin' fol'klordag'i tutqan orni a'hmiyetli bolip, olarda qaraqalpaq xalqi uzaq da'wirler dawaminda tariyxiy waqiyalardi basip o'tken bir neshshe tariyxiy adamlardin' ta'g'dirlerin so'z boladi. Usi waqiyalar tiykarinda ko'p g'ana tolg'awlar, tariyxiy a'n'gimeler, a'psanalar, termeler, da'stanlar payda boldi. Bul tariyxiy da'stanlardin' ba'ri da'l tariyxiy faktler bola bermesten, onda ko'rkemlik bag'ishlawshi ko'rkem a'debiyattin' talabina juwap beretug'in da'rejede ko'rkem a'debiy awizeki do'retpe sipatinda tilge alinadi.

Tariyxiy da'stanlardi jirawlar qobiz benen atqarg'an, xaliq oni shin-kewli menen tin'lag'an.

Tariyxiy da'stanlardan xaliq o'tmish dereklerin u'yrengen ha'm o'zlerine sabaq alg'an.

Solay etip, tariyxiy da`stanlardin` ko`rkem awizeki do`retpesinde tutqan orni girewli bolip, oni xalqimiz o`zinin` ruwxiy g`a`ziynesinin` biri sipatinda qa`dirleydi.

Qadag`alaw sorawları

1. Tariyxiy da`stanlardag`i tariyxiy derekler
2. «Edige» nin` ta`rbiyaliq a`hmiyeti
3. «Da`wletyarbek» da`staninin` shig`isi

Tayanish tu`sinikleri

1. Tariyxiy da`stan-tariyxta bolip o`tken adamlardin` o`mirine baylanisli ko`rkem so`z benen do`regen awizeki shig`armalar
2. Shora - «Er Shora» da`staninin` tiykarg`i qaharmani
3. Da`wletyarbek - «Da`wletyarbek» da`staninin` basli qaharmani, o`zi batir, shayir sa`zende, shabandoz. Negizi Qon`iratli ha`m tariyxta bolg`an adam.

XVII. Tema: Fol`klor ha`m a`debiyat

Jobasi`

1. Fol`klordin` a`debiyat menen qarim-qatnasi
2. Jazba esteliklerdegi fol`klorliq elementler
3. Klassik shayirlar tvorchestvosindag`i fol`klor
4. ha`zirgi shayirlarimiz tvorchestvosindag`i fol`klorliq belgiler haqqinda

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Sag`iytov I. a`debiyat ha`m fol`klor, No`kis-83.
2. Pirnazarov A. O`tesh, Omar ha`m fol`klor, No`kis-1991
3. Ma`mbetov K. Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati, No`kis-1992
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqinin` ko`rkem awizeki do`retpleri, No`kis-96
5. Maqsetov Q. Fol`klor ha`m a`debiyat, No`kis-1975
6. Maqsetov Q. Qaraqalpaq fol`klorinin` estetikasi, No`kis-71

1. Fol`klordin` a`debiyat menen qarim-qatnasi

Fol`klor menen a`debiyat o`z-ara baylanisli bolip, olar bir-birin bayitip ha`m rawajlandirip baradi.

Fol`klor menen a`debiyattin` ertedegi baylanisinin` misali Orxon-Enisey jazba estelikleri, Ku`l tegin jazba esteliklerinde ko`plegen ha`zirgi tu`rkiy tilles xaliqlardin` ko`rkem awizeki qaharmanliq da`stanlarinin` u`lgilerin ko`remiz. Bul esteliktegi qa`lipelsken da`stanshiliq da`stu`ri tu`rk tilles xaliqlar arasinda qaharmanliq da`stanlardin` payda boliwin tu`rtki bolg`an boliwi da mu`mkin.

Bazi bir jag`daylarda fol`klorliq do`retpler jazba dereklerge aylansa, jazba esteliklerdegi ko`rkem do`retpleri awizeki tvorchestvog`a aylanip ketedi.

Ma`selen, IX-XV a`sirdegi og`uzlardin` «Qorqit ata kitabi» a`debiy esteliginde bir neshshe jillar xaliq awzinda an`iz bolip ju`rgen a`n`gimeler jazba a`debiy estelikke yamasa qaharmanliq da`stang`a aylang`an.

Tu`rkiy tilles xaliqlarg`a ortaq bolg`an XI a`sirde jasag`an Yusip has ha`jibtin` «Baxitqa baslawshi bilim» kitabi fol`klorliq shig`armalar tiykarinda do`retilgen shig`armalar toli. Bul kitap «Tu`rk shahnamasi» dep te ataladi. Bul kitapti xaliq naqil-maqallari, aforizmleri ken` paydalanilg`an. Kitaptag`i so`z etiletug`in a`dillik, ma`mleket, aqil, qanaat haqqinadg`i pikirler xaliq poeziyasi ko`z-qarasinan bayanlanadi.

«Qutadgu-bilig» tegi Ku`ntug`di, Aytoldi, Ogdumish, Ogdurmish obrazlari da o`zlerinin` payda boliw do`reliw dereklari boyinsha fol`klorliq obrazlar menen baylanisqan.

2. Jazba esteliklerdegi fol`klorliq elementler

Ertedegi tu`rk xaliqlarinin` a`debiy estelikleri «Og`uznama» menen «Muhabbatnama»(XII-XIII) shig`armalarinda da fol`klorliq u`lgiler berilgen bolip,»Muhabbatnama» shin ma`nisindegi ashiqliq da`stani

bolip esaplanadi. Bunda avtor Xorezmiy haqiqiy ashiqliq obrazg'a kiredi. Da'stan syujeti fol'klordag'i liro-eposliq motivlarga ta'n bolip, biraq aytarliqtay mazmunli waqiyalar joq. Ko'birek lirikaliq qaharmannin' muhabbat haqqindag'a pikirleri bayan etiledi.

Al, Maxmud Qashg'ariydin' «Tu'rk so'zligi toplami» kitabinda da eki ju'zden aslam qosiq, u'sh ju'zge jaqin naqil-maqal sonday-aq ko'rkem so'z qurallari qosiq qatarlari menen berilgen.

M.Qashg'ariy bul kitabin xaliq arasinan jiyalg'an materiallari tiykarinda do'retken. Bunda xaliq qosiq-lari tiy-karg'i orindi iyelep, olar qaraqalpaq fol'klorindag'i xaliq qosiq-larinday bolip tematikaliq jaq-tan bir neshshe toparlarga bo'linedi 1. Ta'biyat qosiq-lari. 2. Batirliq qosiq-lari. 3. An'shiliq qosiq-lari. Bul qosiq-lardin' mazmuni sol da'wirde jasag'an xaliq turmisi menen u'nles keledi. Bul kitapta bulardan basqa turmis qosiq-lari, muhabbat qosiq-lari, joqlawlar, naqil-maqallar berilgen.

Bundag'i naqil-maqallar qaraqalpaq xalqinin' naqil-maqallari menen ju'da' jaqin sa'ykeslikke iye. Misali'

Bundag'i naqil-maqallar qaraqalpaq xalqinin' naqil-maqallari menen ju'da' jaqin'

1. Eki ayg'ir ayqassa, ortasinda tay o'ledi.

2. Awiriwdin' aldin al.

3. Arislan qartaysa, tishqan awlaydi.

XIII a'sirden qalg'an qipshaqlar so'zligi bolg'an «Kodeks kumanikus»ta usi da'wirde jasag'an tu'rk xaliqlarinin' tolg'awlari, naqil-maqallari, an'iz ha'm jumbaqlari berilgen. Ondag'i jumbaqlardin' ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jumbaqlardan parqi joq. Misali'

1. Jazba jabiwli qayis jatir (jilan)

2. Aq u'y, awzi-murni joq u'y (ma'yek).

Bul jazba estelikler qaraqalpaq fol'klori menen tig'iz baylanista rawajlang'an ha'm biri-birin toliqtirip otiradi. Bul jazba esteliklerdin' tiykarinda xaliq awizeki do'retpelerdin' u'lgileri bar.

3. Klassik shayirlar tvorchestvosindag'i fol'klor

XVIII a'sir qaraqalpaq a'debiyatindag'i belgili shayir yaki jiraw Jiye Tag'ay ulinin' do'retpelerin bir qatar ko'zden o'tkere otirip, ondag'i fol'klorliq belgilerdi an'laymiz. Ol jiraw boliw menen birge bir neshshe «Posqan el», «a'y, jigitle, jigitle», «Xosh bolin' doslar» h.t.b.Onin' «Posqan el» shig'armasi tolig'i menen fol'klorliq u'lgide bolip, qaraqalpaq fol'klorindag'i tolg'aw-lardin' negizin quraydi.

Shig'is a'debiyatinin' u'lgilerin jaqsi bilgen Ku'nxoja o'z poeziyasina jaqin etip jazadi. Onin' «Shopanlar», «Oraqshilar» qosig'inda fol'klorliq obrazlardan paydalanip, haqiqiy turmistag'i adamlardin' obrazlarin do'retken.

Misali' Man'layina shiq pitpegen,

:stine kiygen kiyimi

Dizesine jetpegen

Ku'nxojanin' ko'p qosiq-larinda fol'klordag'i salt-da'stu'r qosiq-lari, joqlawlar timsalindag'i qosiq-lar da gezlesedi. Misali onin' «O'lim», «Oyda», «Qashan ko'rermen» qosiq-lari usinday fol'klorliq u'lgidegi shig'armalar qatarina jatadi.

a'jiniyazdin' «Bozataw» qosig'inin' fol'klorliq varianti bolip, ol jazba variant penen jaqin usasliqqa iye. a'jiniyazdin' basqa qosiq-larinda da awizsha ha'm kitabiy da'stanlarda ushirasatug'in ko'rkem su'wretlew qurallari ken' paydalanilg'an. Ol o'zinin' «Bir janan», «Bir pa'riy», «Sa'wdigim», «Go'zzallar», «Dildarim» h.t.b. qosiq-larin kitabiy ashiqliq da'stanlardan ta'sirlenip do'retken. Shayirdin' qosiq-larinda xaliq aforizmleri, ten'ewleri ken' paydalanilg'an. Misali' jawirni qaqqaptay, La'yli-Zuleyxaday, «qollari qa'lemdey», «Belleri jin'ishke bir qisim na'zik» h.t.b. su'wretlew qurallari bar.

4. Xa'zirgi shayirlarimiz tvorchestvosindag'i fol'klorliq belgiler haqqinda

XX a'sirde qaraqalpaq a'debiyatinin' iri wa'killerinen A.Muwsaev, A.Dabilov, S.Nurimbetov, J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, S.Xojaniyazovlar o'zlerinin' tvorchestvosinda fol'klordan paydalaniw u'lgilerin do'retti. Ma'selen, A.Dabilov qaraqalpaq fol'klorindag'i da'stan do'retiw da'stu'ri tiykarinda «Bahadir» da'stanin jazdi. Bul da'standa xalqimizdin' u'rp-a'detleri, ku'ndelikli turmis tirishiligindegi waqiyalar so'z etiledi. Da'stannin' ko'rkemlik o'zgesheligi, tili fol'klordag'i da'stanlarga ju'da' jaqin keledi.

Shayir I.Yusupovtin' «Tumaris» poemasi da xaliq arasindag'i an'iz-a'psanalar bolip ju'rgen sak-massaget qa'wimlerinin' hayal patshasi Tumaris haqqinda jazilg'an.

Al, onin' «Ma'n'gi bulaq» poemasi miflik poema bolip, tolig'i menen fol'klorliq shig'armag'a sa'ykes keledi.

Shayirdin` «Ana ju`regi» qosig`i xaliq arasingda ju`rgen an`iz tiykarinda jazilip bunda bir jigit bir qizg`a qatti ashiq bolip muhabbat otina shidamay anasinin` ju`regin suwirip alip qizg`a aparmaqshi boladi` Biraq bosag`ada su`rnigip, ju`rek jerge tu`siwi ha`m og`an til pitedi`

Jerde jatqan ju`rek aytti` Abayla,

Awirmadima hesh jerin` qulinim

T.Jumamuratovtin` «Ma`kar`ya suliw» da`stani da xaliq awizeki do`retpeleri tiykarinda jazilg`an shig`arma bolip tabiladi.

Solay etip ha`r xaliqtin` jaziwshi-shayiri o`z xalqinin` fol`klorinan paydalang`an halda shig`armalar do`retdi eken.

Fol`klor menen a`debiyattin` baylanisi ken` ma`nide tek g`ana fol`klorliq janrlar menen jeke a`debiy shig`armalardin` o`z-ara baylanisin an`latip qoymastan jaziwshi menen xaliqtin` ruwxiy du`n`yasinin` bekkem ushlasiwin bildiredi.

Qadag`alaw sorawlari

1. Fol`klordin` jazba a`debiyattan ayirmashilig`i qanday
2. Berdaqtin` qaysi qosiqlarinla fol`klorliq u`lgiler bar.
3. ha`zirgi da`wirde qaysi shayirlar fol`klorliq usillardan paydalanip shig`armalar jazdi?

Tayanish tu`sinikleri`

1. «Kutadgu bilig» - XI a`sirde jasag`an Yusup Xas ha`jiptin` shig`armasi. Awdarmasi «Baxitqa baslawshi bilim».
2. Ku`ntug`di, Aytoldi, Ogulmish, Odg`urmish atlari. «Baxitqa byuaslawshi bilim» degi obrazlar. Olar a`dillik, ma`mleket, aqil, qanaat degendi bildiredi.
3. Aforizm - xaliq danaliq so`zlerine usas boladi. Biraq aforizmnin` kimgе derek ekeni belgili boladi.